

Зигфрид Йортвиг
Погребани градове
Кратка разходка из древните цивилизации

Предговор

Днешният човек не е само продукт на заобикалящата го среда, а и на многовековно развитие. Всичко, което мислим и вършим не е случайно и само онзи, който има представа за миналото, който може да се пренесе в Средновековието, в Античността, дори в онова време, за чиято култура ни разказват само митовете и легендите само той може да разбере себе си и времето, в което живее.

Авторът на тази книга има за цел да ни въведе именно в тези епохи и да възкреси пред нас отдавна изчезнали цивилизации. А как можем да узнаем това, което се е случило преди хиляди години? Откъде можем да научим как са живели хората през епохи, от които никакъв писмен документ не е достигнал до нас. Тези познания ние дължим на археолозите и изследователите, които се занимават с паметниците на древните култури. Те често с огромни усилия са извършвали разкопки и с изненадваща проникателност са разтълкували намерените материали, които днес ни дават възможност да разграничим легендите от действителността и да възсъздадем вярна картина на миналото. Нека тръгнем по пътя на археолозите, нека заживеем с техните усилия, нека се радваме заедно с тях на постиженията им и нека с тяхна помощ извлечем заключения за това, което те са открили.

Хълмове на богове и царски гробници

Припомним ли си първите страници от нашите учебници по история, то в паметта ни най-напред ще изплува името на шумерите. И за да можем да проследим в едри линии историческото развитие на древните култури, ще започнем нашата разходка през погребани градове именно с тях.

Шумерите са живели в Южна Месопотамия — приказната страна

на Харун-ал-Рашид от „Хиляда и една нощ“. От неговата столица Багдад лесно можем да стигнем до разположения на р. Ефрат Вавилон, града на Навуходоносор, наречен „гордостта на царствата“, с храма на бога Бел, с висящите градини на Семирамида и Вавилонската кула, „която достигала до небето“. Може би в паметта ни е останало и името на Ниневия, столицата на Сарданапал, построена на брега на р. Тигър от Нимрод, „могъщия ловец пред бога“, който, както се казва в Библията, основал „великия град“ Калах (Калху). Може би ще си спомним и за Ур в Халдея, отдето Авраам заедно с баща си и семейството си потеглил към „обетованата земя“. Горди, забулени в тайна имена, отзвучи на богатство, могъщество и великолепие от прастари времена. Кой би могъл да каже докъде стига историята и откъде започва играта на въображението?

Само до преди сто години за повечето европейци Месопотамия била далечна тайнствена страна. Отвъд тесните ивици населена земя покрай реките се простирали степи и пустини. Бедуини бродели със стадата си из просторната земя, палели огньовете по увенчаните с развалини хълмове и захласнати слушали приказките на мъдри старци. Понякога пясъкът разкривал чудни предмети, които свидетелствували за някогашния живот по тези места, и ако тяхното пренасяне не изисквало особени усилия, те ги продавали по пазарите на потъналите в слънчев зной градове и най-после тези редки, ценни находки достигали до музеите на „ференгис“ (французите). В Европа хората се възхищавали от художествените предмети, но никому не минавало през ум, че те могат да имат научна стойност. Едва в първите десетилетия на миналия век учените започнали системно да изследват старините на Месопотамия.

През 1842–1844 г. френският консул Емил Бота извършил разкопки край р. Тигър, северно от Мосул — в развалините на Ниневия и Дур-Шарукин. Малко по-късно англичанинът Остин Хенри Лейърд разкрил в Ниневия и Калху големи дворци от асирийско време. Открити били многобройни паметници на клинообразно писмо. Дълго време знаците върху глинени плочки и върху релефите били считани за орнаменти и едва след като в 1802 г. Фридрих Георг Гротефенд направил първите стъпки в дешифрирането на клинообразното писмо, учените започнали постепенно да ги разчитат. Тогава били открити

големи поетични творби, между които била и епичната поема за героя Гилгамеш, едно от най-старите произведения на световната литература. В този епос се явява и Утна Пицим, който преживял потопа — това е първообразът на библейския Ной. Тази поема ни връща към времена, които по-рано никой не смеел да счита за историческа действителност. Само отделни учени изказвали предположението, че преди асирийци и вавилонци в Месопотамия сигурно са живели и други народи. Ролинсън, „бащата на асирологията“, смятал, че може да докаже това чрез речници и двуезични текстове. Езикът на този непознат народ бил наречен от изследователя „шумерски“. Отначало предположението, че е съществувал шумерски език, било енергично оспорвано. Учените-специалисти се съмнявали, че шумерският говор бил отделен език, защото тогава трябва да е имало и шумерски народ, а за него липсвали всякакви доказателства. Тайно писмо на асирийските жреци — така наричали те въпросните текстове.

Но в последните десетилетия на миналия век внезапно се появили находки, които, изглеждало, че потвърждават мнението на Ролинсън. Въз основа на това през двадесетте години на нашето столетие били събрани средства и предадени на един известен специалист, за да издири на самото място с търнокоп и лопата доказателства за твърдението на английския учен. И както астрономите бяха установили теоретически съществуването на планетата Нептун и едва по-късно тя е била открита с телескопа, както в областта на химията бе предсказано съществуването на стотния елемент — фермий, въз основа на Менделеевата периодична система и в последно време този елемент можа да бъде открит, така и твърдението на езиковедите, че е имало шумерски народ, трябваше да се окаже истинско.

{img:pogrebani-gradove-p1.png|#Карта на Месопотамия: xxx — граници на Вавилонската империя при царуването на Хамурапи; ~~~ — граници на Асирийската империя при царуването на Азархадон и Ашурбанипал}

{img:pogrebani-gradove-p2.png|#Наченките на шумерското изкуство се отличават с простота и величие. Част от статуя от диорит, намерена в Лагаш}

Почти на равно разстояние от Багдад и Басра, близо до железопътната линия, свързваща двата града, около петнадесет

километра западно от днешното течение на р. Ефрат се издигат няколко хълма. Арабите наричат най-високия от тях „Тел-ал-Мукайар“, тоест „катранения хълм“. Застане ли човек на върха му и погледне наоколо, не вижда почти нищо друго освен пустиня. Само на изток погледът се спира върху тъмна ивица — короните на палмите в градините по брега на Ефрат. На югозапад, в далечината, хълм от развалини се очертава върху хоризонта. Сега знаем, че това е кулата на храма на Ериду. „Катраненият хълм“, върху който е застанал пътешественикът, и разпръснатите около него ниски могили — това е градът Ур.

Чарлз Ленърд Уули, известен и опитен английски археолог, започнал тук разкопки начело на една експедиция, изпратена от Британския музей и Университетския музей в Пенсилвания (САЩ). Както във Вавилон, Ниневия, Лагаш, Урук и Ериду, така и тук вниманието на Уули било привлечено от огромен хълм развалини от някогашни храмове. Още преди стотина години на това място бил правил разкопки Тейлър, британски консул в Басра, който разкрил горната част на една кула и във всеки ъгъл на постройката намерил цилиндри от печена глина, изписани с дълги надписи, датиращи от времето на последния вавилонски цар, т.е. около 550 г. пр.н.е. Надписът гласял, че царят възстановил и довършил кулата, започната някога от цар Ур-Наму и сина му Шулги. Очевидно на този строеж се отдавало голямо религиозно значение. От текста се виждало, че този хълм криел библейския Ур на халдейците. Странно е, че по онова време учените не обърнали голямо внимание на разкопките на Тейлър. Пясъкът, който хиляди години покривал зидовете, им служел същевременно като защита срещу атмосферните влияния. Сега развалините били изложени на вятъра и дъждовете; а това, което бурите не успели да разрушат, било отвлечено от арабите и използвано като евтин строителен материал. По този начин състоянието на храма се влошило значително и може да се каже, че разкопките на Тейлър повече затруднили, отколкото подпомогнали бъдещите изследвания.

Още през 1918 г., преди Уули да започне разкопките на това място, доктор Хал установил, че зидовете на кулата, които били затрупани под развалините, били доста добре запазени. И така в 1922 г. Уули начело на група работници започнал разкопките. За да разчистят кулата, трябвало да изхвърлят хиляди тонове пръст — обаче не открили нищо от особено

значение; но впечатлението, което правел строежът, разкрит в цялата си монументалност, заслужавал положения труд: 62 метра дължина, 43 метра ширина и до днес още запазена височина от 18 метра — това са размерите на този зиккурат, „хълм на боговете“, чиито ъгли са ориентирани по четирите посоки на света. Той представлява плътна маса от непечени тухли, облицована със стени, дебели близо 2,5 метра и изградени от печени и споени с катран тухли. Плоски контрафорси* подсилват стените. На 15 метра височина се намира първата тераса, след нея следват на стъпала други тераси, които стават все по-малки; три от тях се намират на северозападната, а четири на югоизточната страна. Върху фасадата по средата на постройката издадена напред стълба със сто стъпала водела към една порта на втория етаж, а оттам друга стълба стигала до вратата на светилището на най-горната площадка. До портата се стигало и по странични стълби, вградени в зидовете на „хълма на боговете“. Върху тухли от постройката открили името и титлата на дар Ур-Наму, който царувал около 2500 г. пр.н.е.

[* Каменни или тухлени подпори от външната страна на сграда, които поемат част от натиска. — Б.ред.]

Това е зиккуратът на Ур, най-добре запазеният „хълм на боговете“, намерен досега. Той е послужил за образец на прочутата Вавилонска кула. Уули го преценява като майсторско произведение на архитектурата. Противно на всички очаквания, зидовете му не са съвсем прави, а леко извити навън и по посока отгоре надолу леко заоблени, което засилва впечатлението на мощна монументалност. Височината на отделните етажи е така умело оразмерена, че външният им вид не действа монотонно. Наклонът на стените и опасващите сградата стълби насочват погледа към върха, където се извършвали религиозните обряди. На самия връх блестяло светилището, изградено от сини гледжосани плочки, което вероятно е било покрито с позлатен купол; там се намирало ложето на бога на луната Нанар.

Върху терасите на зиккурата, според Ленърд Уули, била натрупана пръст, а върху нея засадени дървета, така че се образувала планинска горичка. Пред посетителя се издигал действителен, почти естествен „хълм на боговете“. Ако си представим как тържествени процесии от жреци, облечени в празнични одежди, са слизали и са се качвали по стълбите, носейки идола на бога на луната Нанар, лесно можем да си

обясним съня на библейския Яков, комуто една нощ се присънило, че вижда „стълба, изправена на земята, която с върха си опира небето, а ангелите господни слизат и се качват по нея“.

При по-нататъшните разкопки зиккуратът се оказал част от храмов комплекс. Наблизо се издигал храмът на бога, престоляван и разширяван няколко пъти. Планът му личал така ясно, че археолозите могли дори да установят предназначението на много от помещенията; някои били жилища на жреците, а други складове. Непосредствено до него се издигали храмовете на други божества. В съседство с това място, определено за религиозни обреди, били намерени развалини от частни къщи — здрави, удобни сгради, иззидани от камък и разкошно украсени. По време те съвпадат с епохата, когато е живял еврейският родоначалник Авраам и онзи, който може да се вживее в тези прастари времена, ще разбере библейската фраза: „Авраам беше богат с добитък, сребро и злато.“

{img:pogrebani-gradove-p3.png|#Вътрешен изглед на голяма частна къща в Ур по времето на библейския патриарх Авраам}

Една стела — отвесно изправена паметна плоча, — висока близо 4,50 метра, прославя заслугите на цар Ур-Наму към града Ур. Върху отломки от нея личат сцени и текстове, написани с клинообразно писмо. Една сцена представлява царя, седнал гордо на своя трон, към когото се приближават оковани роби. На друга сцена виждаме царя с вдигнати ръце, а до него стои ангел — най-старото изображение на ангел, — който излива вода върху земята. В надписа до нея са изброени каналите, които по заповед на царя са били изкопани около Ур. Този надпис доказва колко отдавна съществува изкуственото напояване, на което страната дължала плодородието си. По-късно тези канали били затлачени с пясък и тиня. В наше време там постепенно се строят нови оросителни системи.

Особено много се гордеел Ур-Наму с построяването на храмовия комплекс, на който са посветени три правоъгълника от стелата. На първия е представено жертвоприношение — преливане с вино. Царят е застанал между бога на луната Нанар и съпругата му, богинята Нингал, от които получава лента за измерване и навита връв — атрибути на майсторите-строители. Значи боговете дават на Ур-Наму поръчение да издигне храма. На следната сцена царят покорно носи на рамо онова,

което е необходимо за строежа: пергел, търнокоп, мистрия и кош с хоросан. Третата картина, от която за съжаление са останали само някои парчета, показва работниците на строежа. Момчета носят нагоре по стълбите тухли, а зидарите ги нареждат. Докато археологическите разкопки ни показаха действителната форма на най-добре запазения досега зиккурат, тази стела се оказа основният документ за неговото изграждане.

Подобни документи, увековечаващи строежите, извършени по заповед на царете, са намирани често в Месопотамия, и то в най-различни форми. Такъв паметник е и бронзовата статуетка на цар Шулги от около 2000 г. пр.н.е. Царят е представен като прост работник при строежа на храма Еана в Урук — върху главата си носи кошница със строителни материали. Върху дрехата му, която се стеснява около краката, е написан следният текст:

На Инана,
на господарката на Еана, на неговата господарка,
Шулги,
могъщият мъж,
цар на Урук,
цар на Шумер и Акад,
възстанови
(храма) Еана
(и) построи голямата му стена.

{img:pogrebani-gradove-p4.png|#Предна и задна част на каменната плочка, поставена пред бронзовата статуетка на цар Шулги. В този документ се говори за основаването на храма на богинята Инана в гр. Урук}

Ленърд Уули добил пълен поглед върху живота на обитателите на гр. Ур чрез разкопки в гробищата които се простирали извън града. На това място имало две гробища едно върху друго. Долното, разбира се, представлява много по-голям интерес за нас. Разкопките били трудни и досадни, защото трябвало да бъдат провеждани извънредно бавно, внимателно и грижливо, като се следва строго един установен метод — и най-малкият знак можел да предвещава важна находка.

Ония, които се надявали да намерят големи съкровища, трябвало да преживеят години на разочарование. Изкопавали все нови и нови гробове — някои повече, някои по-малко грижливо издълбани, — но във всеки гроб нямало нищо друго освен остатъци от скелета на труп, положен настрани, с присвити колена и сложени до устата ръце. Често до скелета се намирили погребални дарове — но не златни предмети, а само прости глинени съдове, сечива, понякога скромни накити. За научните изследвания естествено и тези находки били ценни, понеже давали сведения за бита на жителите на Ур през четвъртото хилядолетие. Чрез тях се добила доста ясна картина на материалната култура на шумерите, чието съществуване било вече доказано.

Най-после обаче се оправдали надеждите и на ония, които очаквали да открият богатства. На дъното на една шахтова гробница* до оръжия от мед бил намерен чудно красиво изработен меч със златно острие, както и златен съд с тоалетни принадлежности: тока за коса, клечка за чистене на уши и зъбочистка. Дали са попаднали на вярната следа?

[* Гробница, изградена на дъното на дълбока яма, напомняща минна шахта. — Б.ред.]

Не след много време археолозите достигнали дъното на много грижливо издълбана шахта с настилка от варовик. Варовик обаче нямало в страната; вероятно по онова време той е бил донесен от някое място, намиращо се на разстояние не по-малко от 45 километра. Вероятно това били гробниците на благородниците и богатшите.

Уули накарал да извадят пръстта и почистят настилката. Но разкопките не могли да продължат — неблагоприятното време прекъснало започнатата работа. Наложена по този начин почивка дала време за размисъл. Дали тази настилка е всъщност под или пък служи за покрив? Уули решил да продължи работата си, като приеме второто предположение, което по-късно се и потвърдило. И така била разчистена една великолепна подземна сграда от камък, състояща се от две помещения — дълъг сводест коридор и квадратна стая: царска гробница! Но какво разочарование! Гробницата била ограбена! Оставала само утехата, че е разкрита една прекрасно изградена каменна постройка от четвъртото хилядолетие пр.н.е., каквато досега не била виждана, и надеждата, че тази гробница няма да бъде единствена.

При по-нататъшните разкопки в друга част на гробището открили в един слабо наклонен изкоп, който водел по-надълбоко, пет скелета на мъже; до тях били поставени медни мечове. Продължили да копаят, следвайки шахтата, и се натъкнали на скелетите на десет жени, подредени в две редици. Главите им били богато окичени с украшения от злато, лазурит*1 и корналин*2. До скелетите били намерени останки на богато украсена арфа, която държал в ръцете си отрупан със златни накити арфист. Но това не било всичко! Ден след ден работниците изваждали все по-чудни неща. Открити били останките на някаква кола или шейна, украсена със златни глави на лъвовете и бикове и сребърни глави на лъвици, скелетите на две магарета и техния водач, художествено изработена дъска за някаква игра, на която се намирили седем фигурки, а извън това оръжия и сечива, между които и един златен трион. Археолозите измъквали от земята купи от стеатит*3, медни съдове, останки от голям дървен сандък, украсен с мозайка от раковини и лазурит. Трупали се съдове от мед, сребро, злато, алабастр, мрамор. После към тях се прибавили две много художествено изработени лъвски глави от сребро — находките нямали край! Намирали и все нови и нови скелети, но никой от тях с нищо не се различавал от другите, за да се смята, че нему се дължи целият този разкош.

[*1 Камък с небесносин цвят. — Б.ред.]

[*2 Камък с червен цвят. — Б.ред.]

[*3 Минерал със сив или бял цвят, извънредно мек, който лесно се обработва. — Б.ред.]

Най-сетне под останките от големия дървен сандък открили градеж от споени печени тухли. Някои тухли били изпаднали, но все пак личало, че това било сводест покрив на каменна стая. И тази гробница била ограбена — очевидно крадци били пробили свода и поставили дървения сандък нарочно върху направения отвор, за да го прикрият. Почнали да копаят около тази гробница и разкрили наклонен коридор, който водел към нея. Шест войника с медни шлемове на глава и въоръжени с медни копия охранявали входа. На пода на шахтата археолозите се натъкнали най-напред на два впряга биволи. До животните лежали слугите, а в колите — коларите. Мястото между впряговете и стената било изпълнено със скелетите на много мъже и

жени. И тук главите на жените били украсени с накити от лазурит и корналин и златни букови листа. Големи обици във форма на полумесец красели нявга тези жени, а една от тях носела в косата си сребърен гребен с три зъбци. Около шиите им се виели огърлици от злато и лазурит. Така накичени, те опирали глава о стената. До тях също била поставена арфа. Към вратата на погребалното помещение били наредени в шпалир жени, а срещу тях въоръжени с кинжали войници. И тук, между тях, била намерена една арфа, украсена с релефи от седеф, които се отличавали с финеса на рисунъка си. Колкото и странно да звучи, украсата на арфата ни осветлява върху новогодишните обичаи в Шумер: изображения на животни прославят победата над смъртта на „обновителя, повелителя и пазителя на живота“ — богочовека Тамуз.

Като влезли в гробното помещение, учените открили скелетите на някои придружители на царя, но от самия цар не била останала ни следа. Когато разгледали по-подробно помещението, те намерили два модела на кораби — много ценна находка от гледна точка на историята на културата. Единият от моделите, направен от мед, се бил разпаднал почти напълно, но другият, изработен от сребро, бил много добре запазен. Той е дълъг повече от 60 сантиметра и — колко странно! — има такава форма, каквато и днес още имат някои кораби по долното течение на р. Ефрат: тесен и дълъг и при носа и кърмата извит високо нагоре; в него са вградени и пейки за гребци, както и една дъга, върху която се опъва сенник. Запазени са дори доста от греблата, които лежат в гнездата си.

До гробницата на царя се намирала друга гробница. Човешки крак не бил влизал в нея, само хилядолетията били разрушили много от поставените в нея неща. Върху една носилка, чието дърво естествено се било разпаднало, лежал скелетът на жена с богат накит върху главата. Той се състоял от златни висулки във формата на листа и скъпоценни камъни и бил много подобен на ония, които преди това били намерени върху женските скелети.

{img:pogrebani-gradove-p5.png|#Тази златна купа е била поставена в ръцете на царица Шубад при погребението й}

Госпожа Уули, съпругата на ръководителя на разкопките, се интересувала да види как е стоял накитът на главата на царицата. Затова тя моделирала една глава върху череп, намерен в същата гробница

(черепът на царицата се бил разпаднал и не можел да бъде използван за тази цел), и върху нея сложила възстановения накит. Трудно е да се съди за вкуса на хората от миналите времена: ако изящните форми на съдовете от онази епоха отговарят и на нашия вкус — например златната чаша, която царицата държи в ръцете си, — то накитът на главата ѝ ще ни се стори прекалено натруфен.

Името на погребаната царица ни е известно от златния ѝ печат: тя се казвала Шубад. Това име дало възможност на учените да определят епохата и потвърдило предположението, че намерената гробница била царска.

В наклонения изкоп, който води към гробницата на царя, са били погребани свитата и слугите му — всичко над шестдесет души, които били принесени в жертва. Към погребалното помещение на царицата водела откритата първоначално шахта с по-малка свита.

Изследователите били изправени пред много загадки. Но една трета „шахта на смъртта“, открита наблизко, дала възможност да се обяснят странните находки. В тази шахта се намирала свита от седемдесет и четири души и тука още по-явно личало това, което правело впечатление при гробниците на Шубад и съпруга ѝ: „телата били наредени и липсвали каквито и да били следи от насилие или ужас“ (Уули).

Били открити общо шестнадесет такива шахтови гробници с масови погребения. Какво означава това? Кой е бил положен в тези гробни помещения, които по някои данни могат да се отнесат към периода около 2500 г. пр.н.е.? Кому е била нужна такава многобройна свита след смъртта? На царя ли? И защо трупът му липсвал? Дали гробът му е бил ограбен и защо крадците са взели само трупа на царя, а са оставили безценните съкровища? Или някакви религиозни представи са изискали разбиването на гроба?

Пред очите на археолозите, които имат общ поглед върху резултатите от обширните разкопки и вземат пред вид и най-малките подробности, се очертава картина, която ние трябва да приемем дотогава, докато нови находки не хвърлят нова светлина върху ония далечни времена. В гробницата на един явно много богат човек, при когото освен изобилните златни дарове бил поставен разкошен шлем от ковано злато, не били намерени трупове от свитата му. Следователно

богатството и общественото положение на един човек още не задължавали прислугата му да го последва в гроба. Това важало само за царя и царицата. В надгробния надпис царят се наричал „наемател“, което вероятно ще рече нещо като „заместник“ на бога. Можем да приемем, че той е бил поставен наравно с бога и за него, както и за жена му, смъртта не означавала край, а само преминаване в друго съществуване. Дали царската свита и царедворците са искали да придружат царя при преминаването му в отвъдния свят, или при смъртта на божествената царска особа религията изисквала да се принасят в жертва десетки хора?

За нас тези човешки жертви са непонятни. Находките в шахтите ни изглеждат страхотни. Дали и в онова време смъртта на царедворците е вдъхвала ужас у присъстващите на погребението? Жертвите били намерени, облечени в празнични дрехи и накичени с най-скъпи украшения. Звучели ли са песни за победата над смъртта и възраждането на живота в момента на умъртвяването им? Доброволно ли са се жертвували и действително ли са отивали на смърт весели и по свое желание? И защо въобще са отивали? Това никой с положителност не би могъл да каже.

В книгата си „Ур на халдейците“ Уули казва:

„Често са ни питали как са посрещали смъртта жертвите в царските гробници и ние не сме в състояние да дадем сигурен отговор. Останките от кости са напълно смазани и в течение на времето се разпаднали, така че не може да се установи причината на смъртта, ако приемем, че се касае за насилствена смърт. Но общото състояние на телата ни дава един доста убедителен аргумент. Голям брой от жените са носели на главите си украшения, които са толкова деликатни, че лесно биха се разбъркали и разместили, ако е имало борба; а те винаги бяха в ред, с минимални повреди, причинени от натиска на земния пласт. Невъзможно би било накитите да останат неразмествени, ако жените са били ударени по главата, и малко вероятно, ако са паднали на земята, след като са били прободени с меч. Също така е невероятно да са убити извън гроба и да са били донесени в изкопа и поставени по местата им, без да се докоснат най-малко техните накити. Сигурно е, че воловете са били живи, когато са теглили колите надолу по наклонения

изкоп и следователно хората, които са ги водели, както и коларите в колите трябва също да са били живи. Доста вероятна е хипотезата, че когато изкопаната пръст е била хвърлена обратно и отгървана отгоре, хората са били мъртви или поне в безсъзнание, защото иначе щеше да личи някаква борба, която би оставила следи в положението на телата, а те бяха винаги в прилични, спокойни пози. Те бяха така добре подредени, че сме принудени да предположим, че когато са лежали в безсъзнание, някой е влязъл в ямата и е донагласил техния тоалет; фактът, че до гробницата на царя бяха сложени арфи върху телата, доказва, че някой действително е влязъл в гроба накрая, преди той да бъде зарит. Най-приемливо е предположението, че жертвите са вървели сами до местата си, глътнали са някакво упоително средство — например опиум или хашиш — и са легнали в редица; след като упоителното средство е подействувало — то може би е причинило сън или смърт, — някой е донагласил телата и изкопаната пръст била хвърлена наново в ямата. Изобщо не изглежда да е имало нещо брутално в начина, по който те са били умъртвени.“

От намерените надписи и от предметите, извадени при разкопките, се добиха доста сведения за този народ, който се е наричал шумерски или сумерски и чието съществуване се потвърди след хиляди години, така че мъглявата картина, която сме имали дотогава за него, стана много ясна и релефна. Ние разполагаме със списъци на шумерски царе, които се губят в най-далечни, непознати нам епохи. В надписите много често се споменава за „великия потоп“ като едно от най-важните събития за онова време. При разкопките Уули открил един глинест пласт, в който нямало никакви находки; разгледвал го като нанос от тинята, останала след потопа — онзи именно потоп, от който според библейските писания се спасил само Ной, наричан от шумерите Утна-Пиштим. Въпреки че това мнение на Уули не било възприето от много учени, все пак се предполага, че това наводнение е било стихийно и е оставило дълбоки следи в съзнанието на хората. Под глинестия нанос в последно време бяха намерени нови доказателства за човешки живот; днес те се смятат като най-стари следи от шумерската култура.

Според една легенда шумерите не били коренното население на страната, а дошли от някаква друга неизвестна нам страна и се заселили

в Месопотамия между реките Ефрат и Тигър. Наричали себе си „черноглавите“. Интересно е, че изображенията върху шумерските печати са много подобни на печатите, намерени по реката Инд — в Харапа и Мохенджо-Даро. Дали двата народа са имали един и същ произход или пък са били в тесни връзки помежду си? Някои предполагат, че шумерите са слезли от планините; как иначе би могъл да се обясни строежът на стъпаловидните храмови кули? И начинът на строеж на жилищата им води началото си от дървените къщи. Макар че учените са предпазливи, когато твърдят нещо, те приемат за положително, че при нахлуването си в страната по долното течение на реките Ефрат и Тигър шумерите са заварили местно население, което живеело в тръстикови колиби, занимавало се с примитивно земеделие и си служело с глинени и каменни сечива. В културно отношение тези най-стари туземни жители били много по-назад от шумерите, които твърдели, че при заселването не са научили нищо ново от тамошното население. Така заварените жители станали роби, а шумерите образували господстващата класа. Те развили градска култура, разпространили я в съседните области и сега ние се възхищаваме на останките от техния напредък не само в Ур, но и в Лагаш и Урук.

Шумерите са създали най-старата монументална архитектура, известна до днес. Зиккуратът на Ур-Наму е изграден върху един по-стар зиккурат, който за съжаление не може да се разчисти, без да бъде разрушен построеният над него. А царските гробници, които са 500 години по-стари от зиккуратите, представляват най-старите куполни гробници. Шумерите са създали най-старото разказвателно изобразително изкуство. Прочут пример за това е „мозаичното знаме“, извадено от Уули и сътрудниците му с безкрайни усилия и старание. То представлява дървена дъска, дълга 55 сантиметра и висока 22 сантиметра, към която бил прикрепен прът, за да може да се носи като знаме. Тук са изобразени бойни коли и пехотинци, маршируващи в редици. Картината дава основание да предполагаваме, че шумерите са имали добра военна организация и с обучената си войска техните царе са успели да създадат велика държава.

{img:pogrebani-gradove-r6.png|#Добитъкът е бил богатството на шумерите. Статуетка на жрец с агне в ръце}

От намерените документи ние научаваме, че могъщите и богати

шумерски царе били установили обществен строй, при който личните интереси и интересите на обществото са били съгласувани. Трябва да имаме пред вид, че намерените, богатства и съкровища не произлизат от шумерската земя; те са били донесени от далечни страни благодарение на широкопростиращи се търговски връзки.

Сплотени от една обща религия и държавна организация, шумерите са създали култура, върху която се основава културата на цяла Месопотамия през хиляди години. Върхни точки на тази обща месопотамска цивилизация са царуването на вавилонския цар Хамурапи (около 1700 г. пр.н.е.), на асирийския цар Ашурбанипал (около 650 г. пр.н.е.) и на вавилонския цар Навуходоносор II (около 580 г. пр.н.е.). По времето на Ашур и Вавилон езикът на шумерите не се използвал в ежедневието, но се запазил като език на учените. Жреци и правници говорели и пишели на шумерски, а тяхната писменост била клинообразното писмо, което произлязло от образното писмо на шумерите. Голяма част от научните постижения от по-късно време се основават на открития, направени от шумерите.

Строежът на канали в Шумер е едно доказателство за математическите и геоложки познания на шумерските учени. Добре позната им била също така и астрономията. Много техни митове и легенди са достигнали и до днес. Без дори и да подозираме, може би и днес ние мислим с някои от представите на старите шумери и не една поговорка или суеверие водят началото си от този изчезнал народ, живял нявга край бреговете на Ефрат.

С разкопките си при Ур Чарлз Ленърд Уули ни откри част от шумерската култура и доказа, че нашата цивилизация води началото си от този народ, който е живял преди около четири хиляди и петстотин години в южната част на Месопотамия.

Каменен календар

Дълго време за историята на Месопотамия не е имало други източници освен това, което са ни оставили гръцките и римски историци, както и някои пасажи от Библията. Но през деветнадесетия век се разкриха исторически документи в самата страна. Броят на

намерените плочки с клинообразни надписи и други писмени паметници върху сгради и релефи нарасна толкова много, че и до днес всички текстове не са разчетени. Разкопките пък разкриха много дворци и храмове и допълниха сведенията, получени от документите.

По време на царуването на вавилонския цар Хамурапи (някои учени четат това име „Хамураби“) Месопотамия достигнала първия си голям разцвет. През 1700 г. пр.н.е. цар Хамурапи обединил Шумер, Акад и Вавилон в една велика империя и избрал Вавилон за своя столица. При проучванията на развалините се установи, че този гъсто населен град е бил не само седалище на централното управление, но и център на един нов религиозен култ. Тук било светилището на Мардук, вавилонския национален бог, който натоварил Хамурапи да създаде закони, за държавата си. Царят изпълнил каквото му било заповядано и днес в Лувъра*1 се пази оригиналът на този сборник от закони, записани върху една прочута стела*2, която била намерена през 1901 г. при Суза.

[*1 Лувър — някогашен дворец в Париж, днес един от най-богатите музеи в света. — Б.пр.]

[*2 Отвесно забита възпоменателна или надгробна плоча. — Б.пр.]

Уводът към законника, както и издяланият над текста релеф изразяват едно и също: Шамаш, богът на слънцето, предава на царя законите, следователно те са божа повеля. Този най-стар, запазен до наши дни законник съдържа 282 члена, които се отнасят до търговското право, до отношенията при даване под наем на недвижими имоти, до владението на полски имоти, до брачното и наказателното право. Накрая в него още веднъж се изтъква: „За да не вреди силният на слабия и за да защита сираците и вдовиците, въздигнах във Вавилон, града на боговете Ану и Бел, този паметник. В храма Есангила, чиито основи са здрави като небето и земята, записах ценните си слова върху възпоменателна плоча и я поставих под изображението си като цар на справедливостта, за да има правосъдие в страната, да се решават споровете и да се възстановят щетите.“

Вавилон е бил държава с робовладелчески строй и затова срещаме разпоредби като следните:

Чл. 196: Ако свободен човек извади окото на друг свободен човек, окото му да бъде извадено.

Чл. 197: Ако той счупи кост на свободен човек, то и нему да бъде счупена кост.

Чл. 198: Ако извади окото на човек от средната класа или счупи кост на човек от средната класа, то да заплати една мина* сребро.

[* Мина — мярка за тегло, около 505 г.]

Чл. 199: Ако извади окото на нечий роб или счупи кост на нечий роб, то да заплати половината от цената на роба.

Самият закон ясно показва какво е било тогавашното общество: господарят получава обезщетение, робът — нищо!

Обаче все пак виждаме стремеж към ясно установени правни разпоредби, стремеж да се премахне пълният произвол. Хамурапи, който ръководел мъдро и успешно вътрешната и външна политика на страната, не само създал писани закони, но организирай също стегната администрация и добре обучена полиция. Върху тези основи първото вавилонско царство* се издигнало като най-ранната, известна в историята търговска и правова държава. Страната достигнала такъв разцвет, че този период с основание се нарича „златният век на Хамурапи“.

[* Първото вавилонско царство е траяло от 1894 до 1660 г. пр.н.е. След освобождението на страната от асирийско робство (612 г. пр.н.е.) се създава Второто вавилонско царство, което съществувало до 530 г. пр.н.е.]

Чужди народи — най-напред касити, после асирийци — покорили Вавилония и повече от хиляда години вавилоняните живели под чужда власт. Но делото на Хамурапи не загинало. Вавилон запазил значението си като културен център. Нищо не осветява така добре влиянието на неговата цивилизация, както фактът, че от около 1500 г. пр.н.е. вавилонското клинообразно писмо и вавилонският език са били използвани в дипломатическите отношения и търговския живот на цяла предна Азия и дори в така напредналия Египет.

Месопотамия, тоест територията между Тигър и Ефрат, достигнала втори период на разцвет под господството на асирийците. Около 1100 г. пр.н.е. при царуването на Тиглат-Паласар I Асирия се издигнала като първостепенна велика сила; след смъртта на този цар обаче асирийската държава се разпаднала и едва двеста години по-късно станала отново мощна държава. При царуването на Ашурназирпал (884–859),

Салманасар III (858–824), Шамшиадад V (823–811) и на царицата Шамурамат, наричана от гърците Семирамида, която четири години управлявала държавата като регентка на непълнолетния си син Ададнирари III, и при царуването на последния (805–782) Асирия завладяла много съседни страни. След един период на упадък цар Тиглат-Паласар III (745–727), който се крепял на добре обучена наемна войска, довежда държавата си до нов разцвет. Този цар преселвал поробените народи в други страни. Според Библията той отвел също много евреи в Асирия. При неговото царуване Вавилония била присъединена като провинция към асирийската държава. Азархадон (680–669) подчинил дори Египет под асирийска власт, но най-голям блясък достигнали асирийците при царуването на Ашурбанипал (668–626). Под неговото управление асирийското господство се простирало не само над Двуречието, от изворите на Ефрат и Тигър до устието им; нему били подчинени големи части от персийските и арменските планински области, както и Сирия, Палестина и Египет.

Страната се наричала Асирия по името на първата столица Ашур, където се намирало светилището на националния бог Ашур. По-късно Калху и след това Ниневия, които се намират по на север, т.е. по-далеч от вавилонската граница, били избрани за престолни градове. Около 700 г. пр.н.е. при царуването на Санхериб и Ашурбанипал в Ниневия били издигнати великолепни сгради, украсени със статуи и барелефи. За това свидетелствуват развалините на големите дворци, разкопани в Ниневия и околността ѝ, както и дворецът на цар Саргон II (722–705 г. пр.н.е.) при Хорсабад, разчистен още през 1843 г. от изследователя Бота.

При тези разкопки работниците на Бота намерили отначало две успоредни стени, покрити с клинообразни текстове и остатъци от релефи. „Мисля — писал по онова време Бота в Париж, — че съм първият, който е открил художествени изображения, вероятно спадащи към времето на разцвета на Ниневия.“

Все нови и нови скъпоценни находки били изваждани изпод развалините. Френското правителство подпомагало парично разкопките. То изпратило и един художник да копира ония скулптури, които не можели да бъдат пренесени, защото много от тях така били пострадали при пожара, който разрушил двореца, че когато ги изнесли на въздух, те бързо се натрошили. Все пак голям брой от старините

могли да бъдат опаковани и изпратени със салове надолу по р. Тигър към Басра. Оттук през 1846 г. те били натоварени на френския военен кораб „Корморан“ и транспортирани до Льо Хавър. От това пристанище били пренесени в Париж и заели достойно място в музея Лувър като първа европейска сбирка на асирийски находки. Огромните бикове с крила, разкошните релефи с изображения от живота на един изчезнал народ, който някога господствувал на голяма част от Азия, предизвикали учудване и възхищение в целия свят.

Френският архитект Виктор Плас продължил започнатата от Бота работа, като същевременно проучил сградите на целия дворец. Не открил такова богатство на художествени изображения както Бота, но извадил по-малки предмети от камък, глина, стъкло и метал, които дали много сведения за ежедневието на асирийците. Между другото той намерил и четиринадесет глинени цилиндъра, изписани с текстове с историческо съдържание, една фурна и една стая, пълна с островърхи отдолу делви, наредени в два реда във вдлъбнатини върху настилката на пода. Когато случайно дъждовна вода попаднала върху червената утайка на дъното им, разнесла се силна миризма на мая: оказало се, че Плас бил разкопал избата за вина на царя. По-нататъшните разкопки установили, че 2500 години наред този хълм от развалини покривал не само двореца, но и цял здраво укрепен град — Дур-Шарукин, т.е. „крепостта Саргон“. Действително по-късно бяха направени още по-големи открития в разрушените асирийски и вавилонски градове, но тук, в Хорсабад, била изтръгната от земята първата точна картина на една напълно забравена епоха от историята на човечеството.

Скоро след това с голям успех били увенчани и разкопките на англичанина сър Остин Хенри Лейърд, потомък на едно заселено в Англия хугенотско семейство. Той не разполагал с така щедро отпущани парични средства като Бота и често трябвало да се бори с най-големи трудности. Започнал разкопки при Нимруд и Куюмджик. В Нимруд открил през 1845–1847 г. мястото на библейския Калах (Калху), а в Куюмджик един квартал от Ниневия с осем дворци. Освен големия брой великолепни скулптури, цял един музей от повече от сто плочи с релефи, почти всички изобразяващи живота на цар Ашурназирпал II (884–859), и много единични предмети — вази от алабастр и стъкло, медни тежести във форма на лъвовете, медни шлемове и пр. — Лейърд

намерил двуметров обелиск от черен мрамор с двадесет барелефа и двеста реда клинообразен текст, който Салманасар III (858–824 пр.н.е.) издигнал в своя дворец, за да увековечи победите си. Извън това били изкопани тринадесет чифта лъвове и крилати бикове, но изследователят успял да изпрати в Лондон само един бик, един лъв и тринадесет сандъка с по-малки предмети. По нареждане на Британския музей мястото на разкопките било наново засипано с пръст.

Лейърд имал щастието да се натъкне на много по-богати находки при повторните си разкопки на Ниневия през 1849–1851 г. Той разкопал повече от седемдесет стаи, зали и галерии на двореца на Санхериб и открил толкова ценни скулптурни произведения, че и до днес с право е считан за един от най-плодовитите изследователи на Асирия и Вавилония.

Между другите интересни скулптури, барелефи и плочки с надписи в един храм в Нимруд бил изкопан напълно запазен скулптурен портрет на Ашурназирпал II — единствената намерена досега статуя на асирийски цар; всички други изображения на царе представляват барелефи. Облечен във великолепно одежди, с дълга, накъдрена коса, с буйна брада, изплетена в стегнати плитки, царят е застанал тържествено и гордо; той обаче е бос и с гола глава. Така сигурно е стоял някога пред придворните си на свещените обреди. Напреко през гърдите му минава надпис, който не е лишен от самочувствие:

„Ашурназирпал, великият цар, могъщият цар, цар на света, цар на Асирия; син на Тукулти-Нинурта, на великия цар, на могъщия цар, на царя на света, на царя на Асирия; син на Ададнирари, на великия цар, на могъщия цар, на царя на света, на царя на Асирия; завоевател от Тигър до Ливан и до Великото море — всички тези страни от изгрева до залеза той покори под нозете си.“

Една находка, която в първия миг изглеждала доста незначителна, засенчила впоследствие всички други. Един ден Лейърд се натъкнал на две свързани помежду си стаи. Накарал да разчистят пръстта и останките от зидария, с които били запълнени стаите, и видял, че подът

на височина около 30 см или повече бил покрит с плочки от печена глина, изписани с клинообразни знаци; някои от плочките били здрави, повечето обаче били начупени на много късове. Това било първата част от библиотеката, основана от Ашурбанипал, която по-късните владетели на Асирия поддържали грижливо.

{img:pogrebani-gradove-p7.png|#Така е стоял Ашурназирпал пред своите велможи}

Втората също така важна част на библиотеката била открита по-късно от Расам, приятеля на Лейърд, в намиращия се наблизо дворец на цар Ашурбанипал. Всички намерени там плочки са от най-чиста глина. Някои от тях са много малки — с размери от два и половина сантиметра, докато други имат дължина до 40 сантиметра. Тази библиотека, която днес се съхранява в Британския музей, била гордостта на цар Ашурбанипал. Той имал благородната амбиция да събере и подреди всички натрупани дотогава познания и това негово влечение ни дава възможност да опознаем същината на вавилоно-асирийската култура. Царят не скромничел и сам се възхвалявал:

„Мардук, мъдрецът измежду боговете, ми даде като дар широко ухо и всеобхватен ум. Набу, творецът на вселената, ме дари с мъдростта си. Нинурта и Нергал дадоха на тялото ми мъжественост и несравнима сила. Аз прозрях откровението на мъдрия Адапа и видях скритото съкровище на цялото писмовно изкуство в домовете на небето и на земята... Аз решавам най-трудните задачи из областта на деленето и умножението. Аз прочетох изкусните шумерски писания и тъмния акадски език, който мъчно може да бъде овладян. Аз разбирам написаните по камъните думи, които произхождат още от времето преди потопа!“

Текстовете на плочките са извънредно разнообразни по съдържание. Най-голямата част се отнася до астрономия, медицина и религиозни обичаи. Извънредно важни за науката са речниците, граматиките, математическите изчисления, таблиците за мерки, географските списъци, както и тези от областта на естествените науки. Срещат се също исторически хроники, административни документи и накрая стотици литературни паметници: епоси, митове, химни, псалми

и молитви, между които трябва да споменем отново епичната поема за Гилгамеш. Расам също открил и асирийския текст на легендата за потопа.

Библиотеката представлява главният източник на текстове, върху които работят учените, които проучват клинописното писмо. За клинописа вече има огромна литература и асириолозите* четат клинообразното писмо тъй леко, както класическите филолози четат старогръцките и латински текстове. Голяма част от тези текстове са вече преведени и издадени, придружени от обяснителни бележки. Ако към сведенията, добити от тези документи, прибавим резултатите от разкопките: паметници на изобразителното изкуство, намерените сечива и съдове, останки от сгради и пр., ще получим една жива и ясна представа за бита и мирогледа на хората, които са живели в Месопотамия по онова време. Днес ние сме в състояние да проследим развитието на тяхната история, а също така в техните предавани от поколение на поколение схващания можем да разпознаем стари легенди, макар и понякога в изменен вид. С археологическите изследвания и разчитането на клинообразната литература се потвърдиха за голяма изненада на учените много факти, в които те по-рано се съмняваха.

[* Асириолог — специалист по асирийска писменост и култура. — Б.пр.]

Дори когато по-късно столицата била преместена в Калху и после в Ниневия, град Ашур запазил своето голямо влияние. Тъй като разкопките ни дадоха цялостна картина на този град, каквато няма за никой друг от градовете на Месопотамия, заслужава да се спрем по-подробно на него. Той бил седалище на националния бог, първа столица на империята и докато съществувал, запазил голямото си значение като административен център.

Въпреки това Ашур имал характера на малък, затворен в себе си град. Затова и разкопаването му представлява една твърде благодарна задача за архитектите, които проучвайки развалините, умеят да си представят някогашните сгради такива, каквито са изглеждали преди хиляди години.

Доколкото ни е известно, англичанинът Клодиъс Джеймс Рич, който пристигнал от Мосул в Багдад през 1821 г., пръв се заинтересувал

от развалините върху хълма, наричан от местното население Калат Шеркат. Арабите разправяли, че под тези развалини се намирала някаква огромна статуя. В 1836 г. англичанинът Джон Рос решил на всяка цена да намери статуята. По цели дни той яздеш по хълма от развалини, открил един подземен вход и няколко гробници, но от самата статуя нямало и следа. Изследванията на няколко учени през следващите години не се увенчали с по-голям успех. През 1847 г. известният ни вече Лейърд лично се заловил с издирването на статуята. И нему било отредено да извади изпод земята първата за онова време асирийска скулптура — една величествена статуя, която според текста, написан върху нея, представлява цар Салманасар III (858–824 пр.н.е.) върху трона си. През 1849 г. Лейърд, а по-късно, през 1853 г., и Расам попаднали отново на отделни отломки, а след това на две двойни парчета от печена глина — стени на призма — с подробен текст, отнасящ се до цар Тиглат-Паласар I (около 1100 г. пр.н.е.). Този надпис, който впоследствие добил голяма известност, бил даден за превод на четиримата прочути асириолози — Талбот, Оперт, Хинкс и Ролинсън, които по една случайност пребивавали по него време в Лондон. Техните преводи съвпадали напълно един с друг и сега вече нямало никакво съмнение, че клинообразното писмо е правилно разчетено, нещо, в което много хора дотогава се съмнявали.

До това време обаче били открити само единични, археологически находки и учените не били дори сигурни дали развалините на Калат-Шеркат действително са останки на някогашния град Ашур. Въпросът се изяснил едва тогава, когато предприели системни разкопки в голям мащаб. Хълмът Калат-Шеркат бил по това време частна собственост на турския султан Хамид II, който през 1903 г. го подарил на кайзер Вилхелм II. И едва от тази година нататък германските археолози, които се занимавали с разкопки в Ориента, имали възможност да започнат нови, по-обширни разкопки отначало под ръководството на Роберт Колдуей, а по-късно, след като последният трябвало да се заеме с разкопки във Вавилония — под ръководството на Валтер Андре. Така в 1913 г. вече се очертали укрепленията на града, храмовете и дворците, намерени били скулптури и многобройни надписи. Към тях се прибавил и един списък, намерен при разкопките, в който се изброяват идолите, градските врати и стени, храмовете и храмовите кули и специално се

описвал храмът на бога Ашур. Тези находки ни дават една толкова пълна картина на града, че пред нас възкръсват „не само най-главните части на гр. Ашур, но и три хилядолетната история на някогашните му обитатели, веригата от техните дела, отразени в постепенното преобразяване на града“ (В. Андре). Но как точно е изглеждал Ашур, старият престолен град?

{img:pogrebani-gradove-p8.png|#Андре, сътрудник на Колдуей, ни разкри плана на града Ашур: (1) храм на новогодишния празник, (2) портата Табира, (3) новият дворец, (4 и 5) зиккурати на боговете Адад и Ану, (6) старият дворец, (7) крепостта Мушлалу, (8 и 9) зиккурат и храм на бога Ашур (10, 11 и 12) други храмове, (13) дворец на престолонаследника, (14) гробища със стели}

{img:pogrebani-gradove-p9.png|#Гробниците често дават ценни сведения за една цивилизация. Разкопана гробница в Ашур}

В ъгъла, образуван от главния ръкав на р. Тигър, който тук остро изменя посоката си от югоизток към югозапад и тече нататък като буйна река, и по-малкия ръкав, който се влива на това място, се спусчат склоновете на ниската планинска верига Джебел Ханука. Върху тях се е издигал някога градът, двадесет и пет метра над равнището на реката. От изток и запад той бил естествено защитен от реките; западната му и южна страни се пазели от изкуствени ровове. Пред очите на древните пътници, които около 680 г. пр.н.е. се приближавали от север към Ашур, се разкривал величествен изглед на града. Западно от него, извън градските укрепления, се издигала самотна сграда — храмът на новогодишните тържества. Той бил изграден от асирийския цар Санхериб, който, след като разрушил Вавилон, пренесъл в Ашур вавилонския национален бог Мардук, за да изтъкне законността на асирийското господство. Днес ясно личи застланият с камъни път от новогодишния храм до града, по който по Нова година богът бил тържествено посрещан с празнични процесии.

{img:pogrebani-gradove-p10.png|#Вътрешността на същата гробница}

На западния край на града се издигали здрави стени и укрепления. Петстотин години по-рано на това място се издигал „новият дворец“. По-късно тук израснал жилищен квартал. На изток погледът се спирал най-напред на по-малките зиккурати около храма на боговете Ану и

Адад, след това на „стария дворец“ с кулите, по-нататък на величествения зиккурат на националния бог Ашур. Смята се, че височината на този зиккурат е била 60 метра, тоест 80 метра над околната равнина. Под него имало здраво укрепление. По-наляво се издигал големият храм на града, светилището на бога Ашур.

„Причината за гъстото застрояване на най-важните сгради в северната част на града — пише професор Унгер — се дължи вероятно не само на военни съображения, но преди всичко на чудесното живописно разположение на града върху склона на планината: кацнал сякаш върху някакъв полуостров, той се виждал отдалече, когато човек се приближавал от север.“

В града се влизало от намиращата се близо до западния ъгъл силно укрепена порта Табира, в която имало две широки помещения, предназначени за пазачите. След проверка при тази врата чужденецът получавал разрешение да влезе в града през вратата на втората стена и се озовавал на един площад. Такива площи имало при всеки вход на града. Вероятно там е ставал пазарът и търговците са продавали стоките си, докато много по-широките площи около храмовете и дворците са служели само за религиозни процесии и събрания.

Жилищата на гражданите се намирали главно в южната част на града. Повечето къщи били разкошни, с плоски покриви и кирпични стени, изградени върху каменни основи. Слугите живеели в сградите на предния двор, където се намирал и кладенецът. Гостенинът бил въвеждан и угощаван в мъжките стаи; но той никога не бил допушан до вътрешните стаи на къщата, където живеели жената с децата и прислужничките си. В къщите имало по няколко спални, бани и други помещения. Но никъде не била открита кухня — вероятно ястията са били готвени на двора. Сметта и мръсната вода изхвърляли на улицата, защото канализация не съществувала.

{img:pogrebani-gradove-p11.png|#Този базалтов саркофаг е съхранявал тялото на асирийския цар Шамшиадад V}

{img:pogrebani-gradove-p12.png|#Храмовете и зиккурата са се отразявали във водите на Тигър}

Така приблизително трябва да са изглеждали къщите на

благородниците. Но те не били много; до тях били намерени често съвсем малки къщички с по една-две стаи.

Вътрешната стена на града се простирала от запад към изток в широка, издута на юг дъга и достигала до укрепения бряг на Тигър. До самата река тя обграждала и един съвсем отделен дворец. Това било построяният от Санхериб дворец на князете. Здравите му стени трябвало да пазят града от нахлуването на неприятел от юг. В течение на вековете по-голямата част на този дворец е била подмита и разрушена от реката Тигър.

В ъгъла, където двете стени се разделят една от друга и външната стена върви на юг, за да обхване новия град, били намерени голям брой паметни плочи на отделни сановници. Върху някои от тях са записани имената на царе, а върху три — имена на царици. Между тях е и Шамурамат (на гръцки Семирамида), за която между гръците се носели толкова легенди. Едни от стелите стояли още изправени, а други били паднали. Някои били забити наопаки в земята и върху тях стояло ново име. Въпреки това разместване обаче ясно личало, че по време надгробните плочи вървят в една посока: най-старите са на изток и по-късните все по` на запад.

{img:pogrebani-gradove-p13.png|#Релеф от стария кладенец в храма на Ашур}

В Асирия всяка година била наричана според някой сановник — той бил „епонимът“ на годината. Тази редица от плочи представлява единствен по рода си монументален списък на епоними. Върху царските стели обаче не е издълбано име на епоним, те служат един вид като „заглавия“, обхващащи цели групи от плочи на епоними. За съжаление редицата от стели не е толкова добре запазена, за да може да служи като основа за точна датировка; все пак този „каменен календар“ представлява паметник, какъвто досега не е намиран никъде другаде по света.

Могъществото и блясъкът на асирийската империя траяли векове, докато в края на седмото столетие пр.н.е. тя била унищожена от вавилонци и мидийци. Последният асирийски цар не се споменава в историческите писания от гръцко време, а предпоследният, ученият Ашурбанипал, под името Сарданапал, бил съвършено неоснователно описан като слаб и развратен човек, който при падането на царството му

се хвърлил заедно с цялата си свита в пламъците на двореца, за да намери там смъртта си.

{img:pogrebani-gradove-p14.png|#Художествено изработена глава на сокол е украсявала дръжката на каменна лампа}

Като истина можем да приемем само следното: победителите — вавилонци и мидийци — опустошили страната с огън и меч. Гордите градове и дворци се превърнали в пепелища. При всички разкопки археолозите констатирали следи от огромни пожари. В 612 г. пр.н.е. царят на Мидия Киаксар разрушил Ашур, както е отбелязано в една вавилонска хроника. От цялата асирийска държава и нейния блясък останали само развалините. Властта на Месопотамия преминала в ръцете на Нововавилонската държава.

Великолепие и слава

Вавилон! Това име извиква у нас представа за блясък, великолепие, човешка гордост и дързост. Навуходоносор (Небукаднецар) II (605–561 г. пр.н.е.) украсил столицата си с разкошни сгради и направил от нея най-големия ограден от стени град, който някога е съществувал на света.

Площта, която Вавилон е заемал, не е още напълно изследвана, а по-голямата част от градската стена, която будела възхищението на древните народи, сега представлява купища развалини; все пак нейното разположение личи от проучените досега части. Археологът Колдуей, който е посветил по-голямата част от научните си трудове на изследването на стария Вавилон, смята, че общата ѝ дължина е била около 18 километра. И днес още видът ѝ е внушителен — тя е 30 метра дебела, тоест равна на широчината на булевардите в големите градове. Всъщност тя се състои от три стени: една вътрешна от непечени тухли, дебела 7 метра, една външна от печени тухли, дебела 7,80 метра, а пред тях, над самия крепостен ров се издигала още една стена, дебела 3,30 метра. Пространството между двете главни стени, снабдени с многобройни кули, било запълнено с пръст. По този начин градът бил заобиколен от едно толкова широко укрепление, че цели колони въръжени войници, както и върволици коли могли да се разминават по

него. В случай на нападение защитниците на града могли бързо да стигнат до застрашеното място, без да трябва да слизат от стените. По време на разцвета си Вавилон изглеждал непревземаем на съвременниците си. „Вавилон — пише гръцкият историк Херодот в 450 г. пр.н.е., давайки израз на възхищението си — е не само най-големият, но и най-великолепният град от всички градове, които познавам.“ А днес на мястото на някогашните укрепления, дворци и храмове стърчат само развалини.

От хълма Бабил се открива широка гледка към околната местност, прорязана от р. Ефрат. Две купчини развалини привличат вниманието — развалините на двореца, така нареченият „Каср“, и на „Вавилонската кула“, светилището на бога Мардук. По-новите разкопки разкриха много подробности от техния строеж.

{img:pogrebani-gradove-p15.png|#Колдуей разкри разкошната столица на Навуходоносор. (1) летен дворец на хълма Бабил, (2) крепостен ров, (3) градски дворец — „Каср“, (4) портата на Ишар, (5) кула, (6) храм на Мардук, (7) старото корито на Ефрат, (8) сегашното корито на Ефрат, (9) мост на Ефрат, (10) Меркес — богат градски квартал, (11) главна улица}

От библейския разказ за „смещението на езиците“* Вавилонската кула останала пословична, но никой не знаел точно къде се е намирала тя, никой нямал ясна представа за нейното действително значение и за външния ѝ вид. Едва изследванията през последните години дадоха отговор на тези въпроси.

[* Според Библията вавилоняните започнали да строят кула, „за да стигнат небето“, но бог ги наказал за тяхната дързост: той внушил на строителите да заговорят на разни езици и понеже те не могли да се разбират един други, кулата останала недовършена. — Б.пр.]

Светилището се издигало на един почти квадратен терен, обграден от стени. Жилищата на жреците, складовете за храна, помещенията за подслон на поклонниците — поне така били разгадани останките от постройките — били долепени до вътрешната страна на стената. Основите на кулата били разкопани през 1913 г. Вътрешността ѝ, изградена от непечени тухли, е много стара; външната облицовка от печени тухли обаче е от времето на царете Набополасар и Навуходоносор. Дватама владетели направили този зикурат още по-

висок и по-величествен и се гордеели с него.

В един надпис, написан върху глинен цилиндър, Набополасар се слави, че положил, както повелява богът Мардук, основите на кулата „върху гърдите на подземния свят“, а върхът ѝ се издигал към небето. В един друг надпис се казва, че Навуходносор изградил върха на кулата Етаменаки, за да може тя да съперничи с небето. Искал да построи кула, чийто „върх да достига до небето“, както е казано в Библията. Понататък Навуходносор изтъква, че за строежа били употребени сини гледжосани тухли. Колдуей предполага, че с тях бил облицован върхът на кулата, така че светилището блестяло далече над равнината. Относно външния вид на зиккурата съществуват противоречиви мнения. Описанията на древните историци не са достатъчни, за да бъде изяснен този въпрос. Сигурно е само, че и върху този зиккурат е имало храм с плосък покрив, от който жреците са могли да наблюдават небето над изпаренията на равнината.

Грандиозно трябва да е било впечатлението, което правел зиккуратът, построен на брега на Ефрат и издигащ се високо над храмовете и дворците на огромния град. И не е чудно, че в заточението си евреите го считали като символ на човешка гордост и дързост. Подобни мисли вълнуват и днес пътешественика, когато се изкачва по последните запазени стъпала. Наоколо само развалини — останки от изчезнало величие!

{img:pogrebani-gradove-p16.png|#Глинена фигурка, намерена във Вавилон}

От върха на зиккурата погледът на вавилонските жреци минавал на юг над главното стълбище, над редицата покриви на по-ниските странични постройки, над стените, обграждащи двора, и се спирал на главния храм на градския и национален бог Мардук. Вдясно течел царственият Ефрат. Една улица водела към реката, минавала по каменен мост и свързвала вътрешния град с другата част на града, построена на десния бряг. Този мост над Ефрат, най-старият каменен мост, който досега ни е известен, извиквал удивление още у гърците; неговата дължина се изчислява на 123 метра.

От храма Есангила, посветен на Мардук, който е бил главният храм на царството, личат само очертанията на основите; но те ясно говорят за огромните размери на постройката. В старите описания на

града, най-важните от които произлизат от библиотеката на Ашурбанипал, са изброени 53 храма само в чертите на града Вавилон. Най-големият от тях е храмът на бога Мардук. Освен тези 53 храма имало още 55 „килии“ — нещо подобно на днешните параклиси — където населението се молело на бога Мардук, както и стотици „килии“ и олтари на други божества. Градът „с осем порти, две главни улици и двадесет и четири улици“ наистина бил град на храмовете и дворците. Това ясно показва в чии ръце се намирали богатството и властта на вавилонското царство.

От жилищните квартали досега е изследван по-подробно само един, намиращ се източно от зиккурата и дворците, който обаче е най-старият — още от времето на Хамурапи, — така нареченият „Меркес“, тоест самият град; така поне наричат арабите тази височина. Освен глинени плочки, голяма част от които били съхранявани в делви, тука били изкопани и многобройни по-малки предмети — блюда, купи, паници, големи и малки съдове за съхраняване на храни във форма на вази, долу заострени, някои от които имали пръстеновидни подпори. Намерени били също така и много лампи, шишета, останки от оръжия, накити от злато, сребро, бронз, желязо, каменни мъниста и цилиндрични печати*. В средата на квартала били разчистени основите на голяма частна къща с три вътрешни двора. Вътрешните дворове били характерни за къщите в цялата страна. При горещия климат, при който — вероятно както днес, така и на онова време — само около седем дни от годината вали дъжд, хората прекарвали по-голямата част от времето в тези дворове. Около дворовете били наредени над 20 стаи и стаички, като главните помещения се намирали в южната част на градината. Собственикът на този дом трябва да е бил богат човек, може би преуспял търговец, който е търгувал със стоки или е давал пари под лихва. Войските на царя създали велика империя и установили господството на Вавилон над много народи. Подчиненото население плащало данъци на царя. По следите на войниците вървели търговците, купували и продавали и изкарвали големи печалби — както се вижда от най-голямата намерена досега къща в „Меркес“.

[* Цилиндричните печати представляват цилиндърчета, дълги няколко сантиметра, върху чиято повърхност са гравирани вдлъбнати фигури. Когато печатът се търкаля върху мека глина или восък,

получава се релефно изпъкнало изображение. — Б.пред.]

{img:pogrebani-gradove-p17.png|#Глинена купа, намерена в Меркес, квартала, в който са живеели богатите търговци на Вавилон}

{img:pogrebani-gradove-p18.png|#Отпечатък на цилиндричен печат, намерен във Вавилон. Сцената представлява богът Тамуз и една религиозна процесия}

Това благополучие продължило, докато траяли политическата и военната мощ на държавата. Най-добра гаранция за това били здравите укрепления на столицата, в центъра на която се намирал царският дворец. Вавилонските царе постоянно разширявали и преустройвали този дворец, който се състоял от няколко самостоятелни и обширни комплекса. Предполага се, че във външния замък са били помещенията за охраната, след това идвал замъкът на управителя на двореца, после представителният палат с тържествената зала и най-последно жилището на царя и стаите на царицата. В североизточната част се намирали прочутите още в древността „висящи градини“, а северозападно от дворцовия комплекс, означен от археолога Унгер като „градски замък“, Навуходоносор построил още един дворец; Колдуей го нарича главния замък, а Унгер смята, че това е дворцовият музей. Построен е много грижливо и е украсен разкошно. Още преди Колдуей да поеме ръководството на разкопките, тук е било открито едно забележително произведение на изкуството — огромен недовършен лъв от базалт, който минава над повален мъж. Тук именно след системна работа била разкрита сега една по-стара, извънредно красива стела от варовик. От подробния надпис се разбира, че изображението върху нея представлява Шамаш-реш-усур „владетеля на страната Мари“, представен заедно с бога на времето Адад и богинята Ищар. Една хетска стела, намерена на същото място, е била донесена вероятно като плячка. От развалините били извадени такъв голям брой изпочупени статуи от диорит, датиращи от по-стари времена, и парчета от цилиндри, че учените предполагат, че тези старини са били планомерно събирани в някакъв музей.

{img:pogrebani-gradove-p19.png|#Накит от златни листа, намерен в една гробница в Меркес}

Далеч на север, върху хълма Бабил — единственото място, което е запазило до днес старото име на града, Навуходоносор заповядал да му

изградят летен дворец, но постоянната му резиденция бил „градският дворец“. Измежду сградите на този дворец представителният палат и висящите градини заслужават особено внимание. Този палат оставял у чуждите посланици и делегации смайващо впечатление за могъществото на владетеля. Чужденците влизали в двора от северната страна и пред очите им се изправяла широка, богато украсена с пъстри гледжосани тухли стена с три врати. Въвеждали ги през средната врата в огромната зала, дълга 52 метра и широка 17 метра, а в нишата на стената, точно срещу вратата, седял на трона царят, пред когото те коленичели и допирали чело до пода, преди да изложат просбата си.

Висящите градини, които се споменават в описанията на гръцки и римски автори и които погрешно се свързват с името на царица Семирамида, останали за векове загадъчно чудо. Никой не знаел нито къде точно са били, нито как са изглеждали. Сега археолозите намерили в североизточния ъгъл на „градския дворец“ някакъв особен градеж от четиринадесет свързани помежду си сводове. Колдуей прегледал всички сведения за висящите градини във Вавилон, които дават древните писатели, сравнил ги с открития от него строеж и достигнал до предположението, че намерените сводове са били някога покрити с дялани камъни и тухли, а отгоре са били поставени оловни плочи; по този начин те са могли да издържат толкова дебел пласт земя, че в него са могли да пуснат корени големи дървета. Помещенията под сводовете, които благодарение на постоянно поливания покрив-градина били защитени срещу лятната жега, се използвали като служебни помещения, където чиновниците работели през най-горещите сезони. „Причината, поради която — както се изразява Колдуей — висящите градини са били причислени към седемте чудеса на света, е била просто построяването на градина върху покрива на обитавана сграда.“

В периода от 1887 г. до 1897 г. Колдуей изтръгнал от мрака на забравата чудесни неща, които свидетелствували за великолепието на Навуходоносоровата столица.

Там, където пътят, слизащ от двореца, пресича една улица в подножието на хълма, се издигат развалини от зидария, високи 12 метра. Това е портата Ишар, главният вход на двойната стена, заграждаща вътрешния град. Навуходоносор заповядал да построят пътя и самата порта и най-разкошно да ги украсят. През нея били

въвеждани посланиците на чуждите държави, които идвали на аудиенция при царя. Оттук минавала и голямата процесия, когато се връщала от новогодишните празненства и влизала тържествено в града. Нова година се празнувала в специален храм, построен за тези тържества на север от града, но още не се знае къде точно се е намирал той. Всички идоли, които обикновено стояли в собствените си храмове, между тях и върховният бог Мардук, били пренасяни още преди празника в новогодишния храм. Всяка година на този празник богът Мардук утвърждавал силата на боговете. През време на церемонията дарят докосвал ръката на бога и по този начин неговата власт като законен владетел получавала божествено потвърждение. След това боговете, последвани от тържествени шествия, били връщани обратно в градските храмове. Отначало пътят водел през палмова горичка, после минавал през портата на бога Илу, след това между две седем метра високи стени и се превръщал в широка павирана улица. От намерените с толкова труд останки от тези стени и парчета от цветни гледжосани тухли учените с безкрайни усилия успели да възстановят екзотичната красота на тази парадна улица, която се намира сега в един берлински музей*. Въпреки че улицата, която виждаме в музея, е по-тясна и покъса, отколкото е била в действителност, всеки може ясно да си представи как е изглеждала тя някога. От двете страни на улицата изображения на лъвовете са извиквали възхищение у новопристигащите в града. Величествени, жълти или бели, се редят лъвовете един след друг върху синия фон в блестящи тонове. Гледжосаните тухли така добре прилепват една към друга, че фугите им не развалят общия вид. В дъното на улицата се издига грандиозната порта на богинята Ишар. Тази порта била снабдена с по една сграда от всяка страна, всяка от които имала по две кулички. Откъм страната на улицата редица от релефи украсяват стените на портата от основите до върха. Според пресмятанията на Колдуей, броят на изображенията по тях животни първоначално е бил не по-малко от 575, всички подредени в хоризонтални редици. Някои от тях са направени от моделирани печени тухли, а други от цветни гледжосани тухли и представляват бикове или митологични същества с люспи по телата, с предни крака като лъвски лапи и задни като крака на граблива птица, с дълга змийска шия, змийска глава с разцепен език и опашка на скорпион.

[* Das Vorderasiatische Museum. — Б.пр.]

{img:pogrebani-gradove-p20.png|#Лъв разкъсва глиган.

Изображение върху глинена плочка, намерена във Вавилон}

Лъвовете, чиито изображения се срещат освен по тази улица и на много други места във Вавилон, били свещените животни на богинята Ишар; биковете били покровителствувани от бога на времето Адад; пълзящата змия, „вавилонският змей“ Муш-хушху, била любимка на главния вавилонски бог Мардук, в чест на когото Навуходоносор заповядал да украсят така пишно главната улица и портата, както той сам казва в един документ от онова време.

„Входовете на двете градски порти бяха станали твърде ниски от запълването на улиците на Вавилон. Разруших ония градски порти и накарах да изградят здраво основите им от печени тухли и асфалт* и изкусно да ги украсят със сини гледжосани тухли, на които бяха изобразени бикове и змейове. Накарах да сложат напреко върху тях покрив от здрави кедрови дървета. Поставих кедрови врати, обшити с медни плочи и бронзови панти. Яки бронзови бикове и свирепи змейове поставих на прага. Накарах пишно да украсят тези градски порти, за да се чуди и диви цял народ.“

[* Във Вавилон асфалтът е бил използван при строеж вместо хоросан. — Б.ред.]

Портите трябвало да будят възхищението както на собствения му народ, така и на чуждите гости, както ги смайвала и художествено украсената фасада на голямата тронна зала, която, възстановена, също така се намира в Берлин.

Дълго време треперели народите пред могъществото на Вавилон. Но дали той не е бил само колос на глинени крака, какъвто според Библията видял на сън цар Навуходоносор?

Близо 1000 години асирийското царство определяло историята на тогавашния цивилизован свят от Междуречието до Египет. Нововавилонското царство, което заело неговото място, не съществувало и сто години. След това от 539 до 331 г. Вавилон бил под персийско владичество. В 331 г. Александър Македонски завоювал цяла предна Азия. Той имал големи планове за преустройството на града.

Искал дори да издигне наново голямата кула, която била междувременно изоставена и отчасти се била сринала, тъй като персийците не зачитали боговете на Вавилон. Но неговите планове не могли да се изпълнят. Ранната смърт, която го постигнала в големия дворец във Вавилон, сложила край на амбициите на младия завоевател на света.

След това най-големият град на света постепенно западнал и запустял. Днес той представлява огромно поле от развалини, върху които са построени няколко арабски села. Не само Вавилонската държава, но и самият вавилонски народ е отдавна изчезнал завинаги. Неговата цивилизация била възприета и продължена от други народи. Вавилоняните са разделили годината на месеци и съставили календара, който е в употреба и до ден-днешен. Те разделили небето на зодии и открили планетите. Смятали по дванадесетичната система и от тях ние сме възприели делението на денонощието на двадесет и четири часа — два пъти по дванадесет часа, а някои неща още броим на дузини. Значителен е приносът на Вавилон в човешката култура. Установяването на система на мерки, летоброенето, много религиозни и поетични митове, наченките на правов ред, на история, на граматика и пр. са били възприети чрез персийците от гърците и римляните и доразвити от тях, са залегнали в основата на съвременната цивилизация. Разрушени са дворците, в купища развалини са се превърнали храмове и зикурати. Изчезнали са цели народи, но техните творчески мисли са се запазили до наше време.

Благоустроени градове в долината на Инд

От незапомнени времена народите предпочитали да се заселват в плодородните речни долини, защото там намирали най-благоприятни условия за земеделие и скотовъдство. Изобилието на храни от своя страна пък позволявало на селата да се превърнат постепенно в здраво укрепени градове, където се развивали занаятите и търговията, изкуствата и науките. И както по течението на Нил, Ефрат и Тигър са

били създадени високоразвити цивилизации, така и долината на р. Инд в северозападната част на предна Индия — днешен Пакистан — е била люлката на една от най-напредналите древни култури. Тази древна културна област била напълно неизвестна до преди сто години, когато в 1856 г. английски инженери — по това време Индия била още британска колония — започнали строежа на източноиндийската железопътна линия. Тази линия, дълга 1500 километра, започва при Карачи, близо до устието на р. Инд, и върви в североизточна посока — отначало през речната долина на Инд, после през Пенджаб („страната на петте реки“) — и стига до града Лахор. Когато строежът започнал, оказало се, че липсват камъни и чакъл за железопътния насип. Тогава местните работници посочили на инженерите могили от развалини, под които имало много тухли.

Въпросът за набавянето на необходимия материал, с който да се укрепи железопътното трасе, бил разрешен: развалините били използвани като че ли са каменни кариери; особено от развалините при Харапа, по средното течение на р. Инд, били изкопани за строежа на железницата стотици хиляди тухли. Така техниците свършили работата си. Едва много по-късно учените се заинтересували от тези развалини. От 1920 г. там работят английски археолози, а от 1935 г. и една американска мисия. Находките, които били намерени там, са едни от най-интересните, открити през двадесетия век. Изкопаните тухли били направени от един народ, който още в началото на третото хилядолетие пр.н.е. се бил заселил в долината на р. Инд, основал много градове и създал висока култура, разпростираща се върху обширна област.

Отначало интересът на учените бил привлечен от развалините при Харапа. Но нанесената щета била непоправима: толкова голямо количество тухли били извадени, че не личели дори основите на къщите. Тогава археолозите продължили разкопките на многобройните могили от развалини по долното течение на р. Инд — между Хайдарабад и Якобабад, търсейки да намерят останки от предисторически селища.

В 1922 г. индийският учен Р. Д. Банерджи открил на западния бряг на р. Инд разрушените постройки на една ступа (будистки манастир),

построен преди повече от две хиляди години. Когато развалините били разчистени, се установило, че основите на манастирските постройки са изградени върху много по-стари останки от някогашни зидове.

Развалините под тази дълга могила се оказали останки от древния град Мохенджо-Даро, което означава „място на мъртвите“.

Това е най-старият разкрит досега град. Голяма част от него днес е вече разчистена. Мъртвите му улици и многобройните основи на сгради напомнят на град, разрушен от въздушни нападения. Ясно се вижда обаче, че Мохенджо-Даро, който е съществувал в 2700 г. пр.н.е., е бил застроен по точно определен план. От разкопките може да се заключи, че градските власти са издавали точни разпоредби за застрояване и са следели зорко за тяхното изпълнение.

Всички улици са прави и се пресичат под прав ъгъл, подобно линиите на шахматна дъска. Главните улици (една от които е дълга повече от 800 м) имат посока изток — запад или север — юг; по този начин ветровете, които носят прохлада в долината на р. Инд, най-добре прониквали в града и обитателите на къщите не страдали от слънчевия зной през най-горещите месеци на годината.

Много тухлени къщи в Мохенджо-Даро имат необичайно здрави основи, от което може да се съди, че те вероятно са имали няколко етажа. Покривите били плоски и обградени с перила. След дневната жега хората са излизали на покрива да подишат вечерната прохлада; вероятно дори спели там, както правят и днес много хора в източните страни. Според ориенталската архитектурна традиция външната фасада на къщите нямала прозорци. По този начин вътрешните помещения били запазени от слънчевия пек, а жителите — от любопитни погледи.

{img:pogrebani-gradove-p21.png|#Реконструкция на многостайна къща в Мохенджо-Даро}

Значителна част от къщите на Мохенджо-Даро, в които живеело само по едно семейство, са твърде обширни, дори и за днешните ни представи; това показва голямото благосъстояние на жителите. По-късно някои от тези къщи са били превърнати в квартири за няколко семейства, като по-големите помещения, били преградени с междинни стени или пък дворът е бил преустроен, за да се получат нови жилищни стаи. Причина за тези преустройства сигурно е било бързо увеличаващото се население на града. Вероятно и когато семейството на

домопритежателя се увеличавало, се явявала нужда от допълнителни жилищни помещения — ако синът на някой собственик на къща се оженвал, той завеждал младата си жена в бащиния си дом; този обичай се е запазил и до днес в Ориента.

Прави впечатление, че всяка къща има баня. Подът на баните е покрит с плътно наредени една до друга тухли. Улеи и тръби от печена глина служели за изтичане на водата в здраво иззидани от тухли канали, които били толкова големи и с толкова много отвори за дъждовната вода, че не се препълвали и при поройни дъждове. Дори и най-силните бури сигурно не са могли да причинят наводнения из улиците или да застрашат къщите от срутване.

Много части на отводнителната система са още запазени. Каналите са били покрити с големи тухли или каменни блокове и по тоя начин са могли лесно да бъдат прочиствани.

И до днес е оцеляла някаква особена баня, иззидана от тухли и дълга почти 12 метра и широка 7 метра. Няколко стъпала водят към басейна, а около него минава широка галерия. Наоколо се намират още осем други помещения с бани и от всяко помещение една стълба води към горния етаж, който обаче е разрушен от времето. Тази внушителна сграда вероятно не е била предназначена за обикновено къпане, тъй като почти всяка къща имала собствена баня. По-скоро се предполага, че в тази огромна баня жреците са извършвали религиозни церемонии, придружени от обрядни измивания в чест на някое божество, както и днес още в някои области на Индия верующите очистват с баня греховете си и така пречистени, влизат в храма на своето божество.

Плановото застрояване на града, удобното разпределение на частните къщи и обществените сгради, здравият тухлен строеж, образцовата канализация на града, наличността на баня почти във всяка къща са доказателство за високото равнище на индуската култура, която, както се предполага, е траела от края на четвъртото хилядолетие до началото на третото хилядолетие пр.н.е. Всичко това говори за една цивилизация, която е нямала равна на себе си през тази далечна епоха.

Това впечатление се потвърждава и от намерените по-древни находки в Мохенджо-Даро и Харапа — двата главни града на древната

индуска култура; извън тях са открити и още някои по-малки градове, които засега са от по-малък интерес.

Между изкопаните предмети се срещат много шамповани амулети* и цилиндрични печати, направени от стеатит, върху които са гравирани художествени изображения на животни — бикове, биволи, тигри, слонове, крокодили. Те са изработени така съвършено, че се ценят като произведения на едно високоразвито изкуство. На много от амулетите се вижда образно писмо, наподобяващо йероглифи, което и до днес учените не са могли да разчетат напълно. Едва когато им се отдаде това, ще се изяснят отношенията между индуската култура и съседните култури. Тъй като шумерската цивилизация се е развила по същото време и тъй като в шумерски гробници са били намерени каменни печати, подобни на печатите от Мохенджо-Даро, предполага се, че народът, който е живял в долината нар. Инд, е поддържал търговски връзки с шумерите. Така може да се обясни и голямата прилика между най-старото шумерско писмо и писмеността на някогашните обитатели на Мохенджо-Даро. Откритите тук човешки черепи показват голямо сходство с черепите, намерени в Ур. Затова някои учени отиват по-далеко в предположенията си и смятат, че шумерите имат еднакъв произход с населението от долината на р. Инд, че в най-стари времена те са живели в предна Индия и по-късно са се преселили в Месопотамия.

[* Амулет — малък предмет, който се носи като магическо средство срещу болести. — Б.пр.]

{img:pogrebani-gradove-p22.png|#Печат с изображение на бик и писмени знаци, които до днес не са могли да бъдат разчетени}

Извън каменните печати в селищните могили по течението на р. Инд археолозите открили накити от благородни метали и скъпоценни камъни, съдове от мед и богато изрисувани глинени предмети. Майсторите работели пръстените съдове на гърнчарско колело и ги украсявали с геометрични мотиви, орнаменти от листа, а понякога и с много живи изображения на животни. Много рядко слагали дръжки на съдовете. По тия места досега не са намерени монументални статуи, но затова пък са открити прелестни малки скулптури. Между тях се срещат гледжосани малки фигури от печена глина, представляващи разни животни: носорози, говеда, кучета и петли. Много прочута е малката

фигурка от теракота, представляваща някаква богиня, която освен богатия накит на главата и колан носи и украшения, характерни за покъсното индийско изкуство. Статуетки от варовик и мед ни разкриват всекидневното облекло на тогавашното население. При жените това облекло се състояло от пола с колан от плат или перли, а понякога и от връхна дреха. Мъжете носели къси дрехи, украсени с везба, понякога само къса престилка. И мъжете, и жените имали дълги коси; обикновено мъжете подстригвали брадите си.

Изглежда, че любима играчка по онова време била изящно изработената селска кола. От този вид играчки са намерени много екземпляри и всички приличат на колите, с които и днес, след повече от пет хиляди години, си служат селяните в долината на Инд.

{img:pogrebani-gradove-p23.png|#И днес още селските коли в Индия приличат на тази детска играчка, намерена в Мохенджо-Даро}

Някои играчки са много изкусно изработени, което ни кара да мислим, че са били произведени от опитни ръце на занаятчии. Следователно от тогава датира обичаят у народите с висока култура да радват децата с хубави играчки. Но дали тези модели на двуколка са били предназначени за забавление на децата — по този въпрос може да се спори. Струва ни се, че прекалено много старание е положено за една такава играчка. Във всеки случай обаче трябва да се подчертае, че тези модели доказват съществуването на кола с колелета в онази епоха; това са засега най-старите открити изображения на кола.

От започнатите преди тридесет години разкопки се вижда, че Мохенджо-Даро е бил средище на висока градска култура. Следи от тази култура се срещат не само в предисторическите населени места в областта на Инд, но и далече в Белуджистан, както и дълбоко във вътрешността на Индия. Изглежда, че тази култура е достигнала разцвета си в 2000 г. пр.н.е., а след това е настъпил упадък. По това време Мохенджо-Даро е бил нападнат от войнствените народи на съседния Белуджистан. При разкопките са намерени човешки скелети без глави. Но въпреки това едва ли градовете са били насилствено разрушени; те просто са били напуснати от хората и от само себе си постепенно са се срутили. По какви подбуди населението е напуснало градовете, не ни е известно. Дали причина за това са били съседните разбойнически племена или промени в климата? Дали плодородието е

намаляло или реката е наводнила и опустошила страната? Ясно е само едно: жителите са се изселили. Не знаем къде са отишли, както не знаем откъде са дошли и кои всъщност са били те.

{img:pogrebani-gradove-p24.png|#Този символ, който е изобразен върху печат, намерен в Мохенджо-Даро, се среща хилядолетия по-късно като знак на индийски богове}

Дали са изчезнали безследно? Досега науката не може да даде отговор на тези въпроси. Може би ще минат още десетки години, докато археолозите и етнографите проучат и сравнят отделните резултати от разкопките и едва тогава ще се види къде се срещат в днешно време следи от културата на Харапа. Някои примери дават твърде интересни указания. Вече споменахме, че една украса на женската дреха, наречена „ханарива“ е характерна за индуското изкуство от по-късни, исторически, епохи. Върху един печат е изобразен кръст с шест рамена, които завършват с глави на змии; същият кръст се явява отново, много по-късно, в будисткото изкуство. Върху друг печат е гравирано смокиново дърво, от чийто ствол се протяга встрани рогат змей; това дърво е станало по-късно символ на различни богове, преди всичко на Буда. Вероятно е, че населението по Инд е оказало влияние на по-късните индуски религии. Някои учени дори твърдят, че от образното писмо на Мохенджо-Даро е произлязло санскритското писмо. Дали имат право, това ще реши бъдещето; твърде възможно е разкопките в долината на Инд да донесат някои изненади. И тук, както и на толкова други места археологията ни учи да не бъдем прибързани в преценките си. Още преди пет хиляди години са съществували култури на учудваща висота. Всяка напреднала цивилизация е обаче резултат на дълго развитие. За развитието на културата на Харапа ние не знаем почти нищо. Кога е започнало то и до кои епохи на човешката история се простира — тези въпроси още чакат своето разрешение.

Мумии под златни маски

На изток и запад от Египет се простират обширни пустини и затова там валежите са слаби — през лятото почти не пада дъжд и въпреки че от ведрото синьо небе слънцето пече през цялата година и изсушава

земята, Египет е една от най-плодородните страни на света. Това той дължи на р. Нил.

Всяка година поройни дъждове се изливат седмици наред по абисинските планини, които се издигат в Източна Африка. Към тях се прибавят и водите на топящите се снегове и през това време притоците на Нил се пълнят с огромни количества вода. Тогава реката, която е 6500 километра дълга и след Мисисипи-Мисури заема второ място по дължина в света, излиза от коритото си и се разлива далеч извън бреговете си. От юли до септември придошлите води на реката заливат по двата бряга ивици земя, широки от 1/2 до 15 километра, и оставят дебел нанос от чернокафява тиня, която е толкова плодородна, че египетските селяни прибират всяка година по две реколти.

Ниви с царевица, захарна тръстика и памук обграждат нашироко речните брегове. Подобно на колони се издигат стройните финикови палми, отрупани с кичури фурми; портокалови дръвчета, нежни тамарискови храсти, сикомори и обсипани с жълти цветове акации изпълват въздуха с аромат. По огледалната повърхност на многобройните канали блестят белите цветове на лотоса.

Бял е цветът и на свещените ибиси, онези подобни на щъркели птици със сърповидни клюнове, които за старите египтяни са били символ на бога на мъдростта. Отвсякъде се чува монотонното цвъртене на щурците. Като нежни акорди на цитра то се смесва с глухите квакания на милионите жаби. Гласовете на птиците се сливат с непрестанните стенания и скърцания на безбройни водни колела и долапи.

Още преди три хиляди години пр.н.е. жителите на Египет са обработвали плодородната наносна земя от двете страни на реката и са я превърнали в цветущ оазис. Всяка година Нил нанасял нов хумус върху почвата и напоявал нивите на безводния Египет. Чрез една широко разклонена мрежа от канали, язовири, водохранилища и съоръжения за черпене водата била отвеждана, съхранявана и разпределяна. Строежът на тези напоителни системи показва големите технически познания на тогавашните египтяни. Само с напреднала техника е било възможно да се изградят от камък такива монументални строежи, каквито никой друг народ не е създал. Подобни на ръбести скални блокове се издигат тъмните силуети на огромните мощни пирамиди на фона на синьото

небе в пустинята, отвъд плодородните земи. Изправени до каменните колоси, хората приличат на мравки; всички живи същества наоколо изглеждат като дребни насекоми. Сякаш гиганти в царство на джуджета пирамидите се издигат високо над гъмжащото край бреговете на Нил множество.

{img:pogrebani-gradove-p25.png|#Долината на Нил, където се е развила една от най-старите цивилизации}

{img:pogrebani-gradove-p26.png|#Пред пирамидите на Египет е имало много пристройки. Реконструкция}

Изминали са се почти 5000 години от изграждането на пирамидите. През тези 50 века са се създавали и пропадали велики държави, живели са и измирили много поколения, но пирамидите все още се издигат като планини над пясъците на пустинята, изградени сякаш за вечността. „Времето се надсмива над всичко, но пирамидите се надсмиват над времето“, казват арабите.

Най-голямата пирамида е била построена от Хеопс, син на фараона Снофру (около 2600 г. пр.н.е.), в пустинята до Гиза, западно от Кайро. Изградена от 2 300 000 огромни каменни блока, тя заема една площ, по-голяма от 54 000 квадратни метра, и днес още надвишава паметника на Битката на народите (91 метра) в Лайпциг. Изчислено е, че първоначалната ѝ височина е била 146 метра. Във вътрешността на Хеопсовата пирамида би могла да се вмести най-голямата черква на света, прочутата катедрала „Св. Петър“ в Рим, която побира около 100 000 души, — и все пак би останало свободно място в тази гигантска гробница.

Пирамиди има не само при Гиза. Те се срещат по няколко на групи при Абусир, Дашур, Сакара, Завиет-ел-Ариян и в провинцията Файум. Те са служили като гробници на египетските царе — фараоните. В пирамидата трупът на фараона трябвало да остане скрит и запазен от осквернение. Затова погребалните стаи, затворени с тежки каменни блокове, се намират към средата на пирамидата, коридорите, които водят към тях, са били замаскирани и привидни входи са били изградени, за да заблуждават крадците.

{img:pogrebani-gradove-p27.png|#Пред това огледало се е гримирала вероятно някоя красива египтянка}

Египтяните са вярвали, че човек живее и след смъртта си и че в

задгробния живот мъртвият се нуждае от тялото си. Отвъдният живот бил възможен само ако трупът се балсамира и по този начин се запази от разложение. Тогава Ка, неговият дух-закрилник, който при смъртта напущал тялото, можел да се върне по всяко време в трупа. Затова на балсамирането на мъртвите се отдавало голямо значение.

Запазването на мъртвото тяло бил един доста сложен процес, който често траел седмици. Преди да започне мумифицирането, вътрешностите — дробове, черва и пр. — се изваждали, а мозъка изгребвали от черепа през ноздрите. Вътрешностите на умрелия били съхранявани в специални делви. Така подготвеното тяло било измивано с разтвор от сода каустик и други консервиращи вещества, след това натъпквано с дървени стърготини, смола, глина и други вещества и накрая стягано в ленени бинтове.

Заможните семейства украсявали мъртвите си със скъпоценни накити, които слагали под ленените бинтове. Освен това при мумиите оставяли храна и предмети за всекидневна употреба, тъй като се вярвало, че с тях умрелите ще си служат и на оня свят.

Всеки фараон смятал, че мумията му ще почива в мир за вечни времена, ако бъде положена под планина от камъни в умело замаскирано помещение. Но алчността на поданиците се оказвала по-силна от предвидливостта на царете. Крадци винаги успявали да проникнат във вътрешността на пирамидата и да откраднат накитите на царската мумия, както и ценните погребални принадлежности. Почти всички фараонски мумии са били ограбени или отвлечени. Вероятно крадците често са били подпомагани от жреците, които живеели в храмовете до пирамидите и е трябвало да бдят над вечния покой на владетеля. Другояче не би могъл да се обясни фактът, че въпреки строгата охрана, крадците са успявали да проникнат в гробното помещение.

{img:pogrebani-gradove-p28.png|#Художествено изработен саркофаг е съхранявал балсамираното тяло на богат египтянин}

За да осигури мумията си от осквернение, фараонът Тутмос I (1524 до 1502 г. пр.н.е.) решил да построи гробницата си в самотна планинска долина, която по-късно била наречена Долината на царете. Тази местност се намира недалеч от Тива, столица на Египет по онова време. Високи отвесни скали я отделят от долината на Нил и поради

положението си тя изглеждала по-добре защитена от крадци, отколкото пирамидите, издигнати в пустинята.

Никой не бивало да знае къде почива скритата мумия на владетеля и затова придворният архитект Инени издълбал гробницата в скалите на долината. Само той и стотина работници знаели къде се намирала тя. Когато в наши дни открили гробницата на самия придворен архитект, на една от стените ѝ намерили надпис, в който се казвало, че той лично надзиравал строежа на царската гробница в скалите: ... „Никой не видя, никой не чу... и след години хората ще възхваляват моята мъдрост“. Въз основа на този надпис може да се предположи, че всички работници, които са знаели за тайната на царската гробница, са били избити.

Векове наред фараоните били погребвани в Долината на царете. Тази долина — последно жилище на повече от тридесет царе — е най-големият некропол, открит досега. В издълбаните в скалите шахти били поставени големи съкровища — злато, сребро, скъпоценни камъни и художествени предмети; затова и тези гробници не останали за дълго скрити и също били ограбени. И в тези грабежи участвували самите пазачи на гробниците. Най-сетне един фараон от двадесет и първата династия (около 1090 до 945 г. пр.н.е.) заповядал мумиите на неговите предци да бъдат погребани наново, и то в общи гробници. Тринадесет мумии били положени в гробницата на фараона Аменофис II, а мумиите на около четиридесет царе, царици, князе и княгини били погребани в недовършения гроб на царицата.

Близо три хилядолетия никой не смутил покоя на мумиите, но през 1871 г. арабите открили и тази гробница. Те обаче запазили дълго време откритието си в тайна. От гробниците изнасяли малки скъпоценни художествени предмети и ги продавали на чужденци и антиквари, докато най-последно властите попаднали на следите им. Чиновници от Управлението за запазване на старините в Египет успели да спасят мумиите, като ги пренесли в музея в Кайро.

Когато корабът с мумиите на фараоните тръгнал по Нил от Луксор за Кайро, се случило нещо странно. С мълниеносна бързина се пръснала мълвата между населението какъв товар носел корабът на борда си. Навсякъде по бреговете народът със страхопочитание поздравявал фараоните по пътя им. Мъжете изразявали почитта си с пушечни

гърмежи, а жените пеели погребални песни. Нетленните останки на египетските царе били възкръснали от гроба и сега, след хиляди години, народът отново изразявал уважението си към тях.

През 1922 г. лорд Карнарвън отпуснал големи суми за разкопки в Египет. По негово поръчение английският учен Хауърд Картър започнал да търси в Долината на царете неизвестни още гробници на фараони. Той измерил вече отворените гробници и цялата долина и съставил подробна карта. Изглеждало, че няма никакви изгледи да бъдат открити неограбени гробници. Обаче въз основа на точните измервания се установило, че една малка площ пред гроба на цар Рамзес VI не била изследвана от археолозите. На това място се намирили основите на хижите, където някога живеели работниците, които строили гробниците. Част от зидовете на постройките били разкопани и пред очите на изненадания Картър се очертало едно стъпало, издялано в скалата. Работниците, които разчиствали изкопите, се развълнували. Дали това стъпало не е началото на някоя стълба, която води до гробницата на някой цар?

Дотогава гробът на Тутанхамон (1350 г. пр.н.е.) не бил още открит; от една намерена чаша и златни плочки с името му се знаело, че и той бил погребан в Долината на царете.

Бързо очистили пръстта около стъпалото. Продължили да копаят и открили стълба с шестнадесет стъпала, която водела до тежка врата. Върху нея още стоял печатът, който в течение на 3500 години бил използван в мъртвия град на египетските царе за запечатване на царските гробници.

Можем да си представим от какво нетърпение е бил обхванат Картър и как е горял от желание да разбие вратата, за да разкрие колкото се може по-скоро тайната на този гроб. Разбира се, не било сигурно дали тук е погребан фараон или някой велможа. А може би и този гроб, както много други от Долината на царете, ще се окаже вече ограбен или пък пуст? Уважението на археолога към науката победило нетърпението на „иманяра“. Картър направил отначало малък отвор във вратата и погледнал през него, като си светел с електрическо фенерче. Видял коридор, запълнен с камъни. След това заповядал да засипят

наново шахтата на стълбището и телеграфически съобщил на лорд Карнарвън, който по това време бил в Англия, новината за откритието си.

Няколко седмици по-късно лорд Карнарвън пристигнал от Англия и заедно с Картър продължили разкопките. Те разбили външната врата на гробницата, извадили камъните от коридора и открили втора врата. Тази врата носела печатите на фараона Тутанхамон и на жреците, които някога охранявали мъртвия град. Дали ще намерят гробницата неограбена? Напрежението достигнало връхната си точка.

{img:pogrebani-gradove-p29.png|#Фараон Аменофис IV и съпругата му. Египетски релеф}

В документалната си книга „Тутанхамон“ Картър описва по извънредно увлекателен начин радостта на археолога при подобни открития.

„Най-послед пред нас стоеше разчистената врата. Решителният миг бе настъпил. С треперещи ръце пробих съвсем малка дупчица в левия горен ъгъл. Мрак и празнота се простираше дотам, докдето достигаше провеният железен прът... От предпазливост направихме опити със свещ, да не би случайно да има отровни газове. След това разширих отвора, мушнах свещта вътре и надникнах. Отначало не видях нищо, тъй като горещият въздух, който струеше от помещението, караше свещта да трепти. Но скоро очите ми привикнаха на тъмнината и постепенно като от мъгла започнаха да изникват подробностите от вътрешността на стаята: странни животни, статуи, и злато, злато — отвсякъде блестеше лъскаво злато. За миг онемях от учудване — сигурно този кратък миг се е сторил цяла вечност на хората около мен. Лорд Карнарвън запитва плахо: «Виждате ли нещо?» — «Да» — отвърнах аз, — «чудесни неща».“

И действително чудесни били нещата, които Картър пръв видял. Когато хората, които правели разкопките, успели да минат зад втората врата, те влезли в едно помещение, дълго 8 метра и широко 3,60 метра. След повече от тридесет столетия човешки крак наново прониквал в това помещение. Това, което работниците видели при светлината на едно електрическо фенерче, накарало дъхът им да замре. Истински

музей с най-ценни предмети от стария Египет се разкривал пред смаяния им поглед: три големи, украсени със злато и глави на животни легла, един богато отрупан със златни и сребърни украшения трон; облегалката на трона представлявала прекрасен релеф върху злато, върху който с художествено съвършенство бил изобразен младият фараон Тутанхамон заедно със съпругата му Анхесанхамон. Освен това имало скъпоценни вази, ракли, златни жезъли, обковани със злато столове, ниски столчета, каляски и още много, много други неща. И в това помещение, както и в малката странична стая, царял безпорядък — лесно могло да се заключи, че и тук някога са проникнали грабителите и вероятно са задигнали някои от скъпоценностите, но са били принудени да изоставят по-голямата част от тях.

Измежду интересните находки били две статуи с човешки ръст в предното помещение, изработени от черно дърво, със златни сандали на краката, облечени в златни одежди, наподобяващи престилка и с жезъл в ръце. Около челото на всяка статуя се виела свещената царска змия. Те стояли като стража пред една също така запечатана врата. Ясно било, че двете статуи символично трябвало да охраняват входа към едно особено важно помещение — вероятно към гробницата на фараона. На пода до вратата били намерени останки от букет от полски цветя. Кой ли е поставил този скромнен букет като последен дар за мъртвия фараон? Може би царицата?

Изкушението да отворят запечатаната врата и този път било голямо. Картър и Карнарвън обаче наредили да се засипе входа към гроба и започнали подготовка за сигурното запазване на ценните находки. Египетските власти дали разрешение откритата гробница на фараона Сетос II, която се намирала близо до разкопките, да бъде използвана като работилница и лаборатория. Така в края на 1923 г. всички предмети от предверието на гробницата на Тутанхамон били пренесени там. Цяла група научни сътрудници след дълга, напрегната работа извършили всичко необходимо за тяхното запазване и безопасно пренасяне.

След откриването на тази гробница Долината на царете станала истински магнит за хиляди туристи и журналисти от цял свят. Във всички страни вестниците отпечатвали подробни дописки върху хода на разкопките. Но най-голямата сензация за световната преса било

отварянето на третата врата, зад която се намирало помещение, голямо близо 26 квадратни метра. То било почти изцяло запълнено от огромен позлатен саркофаг, в който били поставени един в друг три други позлатени, заключени и запечатани саркофага.

В четвъртия дървен саркофаг открили саркофаг от жълт кварцит, 2,75 м дълъг и 1,50 м широк. В този саркофаг се намирали три разкошни ковчега, поставени един в друг, последният от които бил от масивно злато; само това злато струва милиони марки. Върху капака на ковчега с рядко художествено майсторство бил изработен образът на мъртвия владетел с накитите и отличията на царското му достойнство. И едва когато този капак бил повдигнат, се показала мумията на Тутанхамон. Подобна на портрет, златна маска покривала лицето; на пръстите на ръцете и краката били поставени златни напръстници. Многобройни талисмани, тънко изработени пръстени и други скъпоценности били намерени върху мумията под ленените бинтове, които за съжаление били доста пострадали от разточителното използване на балсамиращите масла. Мумията на Тутанхамон, положена преди повече от три хиляди години в мрака на гробницата, сега лежала пред погледа на хората — човешка останка от прастари времена; тази картина се запечатала завинаги в паметта на учените... Тялото било изследвано от анатоми, а след това отново положено в каменния саркофаг. Безбройните изящни предмети — неоценими произведения на изкуството на древния Египет от второто хилядолетие пр.н.е. — били пренесени в музея в Кайро.

Изследванията на мумията показали, че Тутанхамон умрял на възраст около 18 години. Царувал е късо време и бил наследник на „царя-еретик“ Аменофис IV (около 1370—до 1352 г. пр.н.е.). Този фараон заменил изповядваната дотогава в Египет вяра в старите многобройни божества с култа на един-единствен бог — Слънцето (Атон), и оттогава се нарекъл Ехнатон („Слънцето е доволно“). Но още при царуването на Тутанхамон жреците на бога Амон успели да въведат наново старата религия. Ехнатон бил заклеймен като еретик, а името му било изличено от статуите и храмовете.

Гробницата на Тутанхамон, единствената гробница в Долината на

царете, чиято мумия не била докосната от крадци, ни дава изобилни сведения за художествените занаяти в стария Египет. Златната маска, която покривала лицето на мумията, прекрасната украса от ковано злато по ковчегата и по трона, инкрустираните столове и ниски столчета, както и множеството накити и други предмети показват едно художествено съвършенство, ненадминато от никой друг народ през този период.

Египетското художествено творчество се намирало на висок стадий на развитие. Ясно се вижда, че то е оказало значително влияние върху гръцкото изкуство и постепенно върху гръцката архитектура. В началото на третото хилядолетие пр.н.е. вместо тръстикови, кирпичени и тухлени постройките египтяните започнали да строят сгради от камък. Те първи започнали да използват за строеж правоъгълно издялани камъни и създали четвъртития стълб и колоната, на която придавали форма на разни растения — палма, папирус и лотос. Каменният строеж, както и колоните, които били използвани най-много при изграждането на храмовете, са творение на старите египтяни; по-късно този начин на строеж бил възприет в основните си линии от гърците. За величественото архитектурно творчество, дело на населението край р. Нил, свидетелствуват преди всичко групата храмове в Карнак, източно от Тива. Развалините на построените преди хилядолетия храмове — тези чудеса на архитектурата — будят възхищение с размерите си и художественото си оформление. Подобно на пирамидите, те спадат към най-огромните строителни паметници на древността.

Египтяните създали своя писменост — йероглифите — още в ранни времена. През 1822 г. френският учен Жан-Франсоа Шамполион успял да разчете йероглифното писмо. Това дало възможност на учените да прочетат много надписи и хиляди свитъци папируси, които често били намирани в гробниците. Папирусът, използван за писане, бил изготвян от сърцевината на стъблото на растението папирус, което расте по бреговете на Нил и често достига 4 метра височина. Дълго време той е бил използван и в други страни, както ние използваме хартията днес. Папирусите обаче не били сгъвани на листове както нашите книги, а по-дългите текстове се изписвали на колони върху ивици, които се налепвали една до друга и целият папирус се навивал на свитък. В течение на времето били намерени много папирусови свитъци. Голям брой от тези важни писмени паметници са религиозни

химни, други съдържат художествени текстове или медицински, математически и астрономически данни, хроники или административни доклади на египетски чиновници. Разчитането на папирусите ни е помогнало много да разширим нашите познания върху културата на древните народи и не само ни дава в общи линии една доста ясна картина за живота и творчеството на египтяните, но също така то осветлява много периоди от историята на други народи.

Особени заслуги са имали старите египтяни в развитието на математиката. Поради необходимостта да размерват всяка година наново плодородната земя, чиито граници се заличавали от разливанията на Нил, те още от рано били подтикнати към точна математическа мисъл. Така те измислили методи за умножение, деление и смятане с дроби, създали десетична система на числата и разработили геометричните зависимости в правоъгълника. Всички тези понятия лежат в основите на нашата съвременна наука. В областта на техническите открития ние дължим на египтяните способа на студено коване на злато, мед и метеоритно желязо, топенето на мед, сребро и злато, първото добиване на калай и бронз, както и изнамирането на ковашкия мех и на тъкачния стан.

В древността Египет бил една от най-напредналите страни в културно отношение. Дори след завоеванията на Александър Велики, при царуването на династията на Птоломеите, когато политическата власт минава в ръцете на гърци, блясъкът на Египет и на новата му столица Александрия озарявал цялото Средиземноморие и славата им достигнала чак до Индия. Търговията, занаятите и науките цъфтели, създадена била литература, която обединявала в себе си мъдростта на Изтока и гръцкия дух. Затова тази епоха — от 324 до 30 г. пр.н.е. — често се нарича „александрийска епоха“. Александрийската библиотека била най-богатата в античния свят. Около три десетилетия преди настъпването на новата ера римляните изтикали гърците от Египет. Към средата на седмото столетие от н.е. арабите завоювали страната. Оттогава Египет е мюсюлмански и е център на ислямския свят. Той загубил предишното си значение; въпреки че понякога отново се е наричал царство, той почти винаги е бил зависим от чужди сили. Дълго

време тежката ръка на англичаните тегнела над Египет, но най-после старата земя на Нил отхвърли английското настойничество и отново извоюва независимостта си. Британците обаче все още не могат да се примирят, че страната се е пробудила, че не желае да се задоволи със славата на една стара култура и води самостоятелен стопански и културен живот.

Циклопни стени в Мала Азия

Мала Азия, разположена между Черно и Средиземно море, най-западната област на големия Азиатски континент, е днес част от територията на Турция. Тя представлява полуостров с повърхност 525 000 квадратни километра. Много народи са се заселвали в тази страна в древността поради плодородието ѝ и подземните ѝ богатства. През нея минавали много кервански пътища, някои от които се използват и до днес; в миналото чрез тях се извършвала търговията между Изтока и Запада.

През 1834 г. френският учен Шарл-Феликс Тексие предприел едно пътешествие с изследователска цел из Мала Азия. Той искал да открие останките на стария, изграден от римляните град Тавиум. След уморителен път през рядко населената североизточна част на Турция, където се срещали само малки бедняшки села, Тексие пристигнал в долината на р. Кизил-Ирмак (наричана в древността Халис). На около 200 километра от днешната турска столица Анкара той спрял в селото Богазкьой. Близко до селото сред дивата и романтична планинска природа той се натъкнал на обширни развалини, които се простирали на километри. Грамадни каменни блокове, наредени едни върху други, образували голям правоъгълник — явно било, че това са основи на някаква огромна сграда. Остатъци от здрави крепостни стени обграждали не само тази постройка, но и широкия терен с многобройни могили от развалини. Очевидно тук в стари времена се е издигал голям и многолюден град.

Отначало Тексие помислил, че се намира пред развалините на старото римско селище Тавиум. Но скоро променил мнението си, тъй като развалините при Богазкьой нямали нищо общо с римския начин на

строеж. Архитектурата била странна, съвсем различна от римската. Това се виждало от циклопния строеж: стените се състояли не от четвъртити дялани камъни, а от дебели блокове, старателно подредени едни върху други. Двете порти на стените били изградени от големи, сякаш откъртени от някой гигант скали, и макар и отчасти разрушени, смайвали с огромните си размери. Величествен релеф на някаква мощна човешка фигура украсявал една от портите. Огромни каменни лъвовете стояли на стража пред тях. С широко зинала уста, царствени и страшни, лъвовете сякаш препречвали пътя на неприятеля към града.

{img:pogrebani-gradove-p30.png|#Едва през последните сто години бе установено, че някога в Мала Азия е съществувала могъщата държава на хетите}

Жителите на Богазкьой разказали на Тексие, че на едно високо плато на около две мили от селото, в една дива местност, имало тайнствени изображения по скалите. Придружен от един водач, Тексие отишъл до тези скали и се уверил, че думите на селяните не били измислица. За негово най-голямо учудване се оказало, че високите скали действително били покрити със странни групи от фигури. Релефни изображения на богове били издялани в камъка. Наредени един зад друг, с островърхи шапки на глава и облечени в разкошни одежди, те сякаш вървели в тържествена процесия като при някакво жертвоприношение. На друго място две крилати каменни чудовища пазели някакъв вход в скалите. След като преминал през този отвор, археологът видял по стените на скалите група от фигури, изработени по почти същия начин както релефите при селото Богазкьой; край тях имало знаци, напомнящи образно писмо. От остатъците от зидове могло да се заключи, че на това място преди много, много години неизвестен народ е изградил храм и сред този див скалист пейзаж е принасял жертви на боговете си. Местното турско население наричало тези скали с тайнствени изображения и подобни на йероглифи знаци Язили-Кая (рисувани камъни). Благодарение на дълги и трудни изследвания, в които и германски учени имат голям дял, в последно време повечето от йероглифите бяха разчетени.

{img:pogrebani-gradove-p31.png|#Хетски релеф, представляващ ловец с газела на рамене. Дивечът е бил изобилен в анадолските планини}

Тексие написал подробен доклад за своето откритие, който предизвикал голям интерес сред учените. Именити представители из областта на археологията пропътували след това Мала Азия, търсейки строежи и скулптури, създадени от този още неизвестен народ. Развалини, релефи и йероглифи от същия тип били намерени впоследствие и на други места в Мала Азия и Северна Сирия, като например в Алишар, Кюлтете, Каратете, Хамат и Кадеш.

Три германски археолози — доктор фон Лушан, Ото Пухщайн и Карл Хуман — разкопали през 1888 г. в Зенджирли (Северна Сирия) останките на кръгъл замък с огромни размери. И тук били намерени два големи каменни лъва, които охранявали вратите, както и многобройни релефи, наподобяващи находките при Богазкьой.

{img:pogrebani-gradove-p32.png|#Този релеф, намерен в Тел-Халаф, показва какви представи са имали хетите и хуритите за строежа на вселената: митологични същества поддържат звездите и крилатия слънчев диск}

Особено внушителен вид имат трите изображения на божества от базалт, изкопани в местността, която днес се нарича Тел-Халаф (Северна Сирия). Двете огромни фигури имат лъвски тела, а третата — яко тяло на бик. Тази скулптирана плоча поддържала каменната греда над входа на един дворец. От нея били направени гипсови отливки, които се пазеха в музея „Тел-Халаф“ в Берлин; но през Втората световна война те бяха разрушени от бомбардировките.

Всички находки имали някакви общи белези и учените успели да установят, че те са дело на древния културен народ хети. За този народ се говори често в Стария завет, но до преди осемдесет години науката е знаела твърде малко за историята и културата му. Разкопките при Богазкьой извадили изпод земята останките от столицата на хетското царство — Хатуса (Хатушаш, Хати). Това дало възможност да се проследи историята на това царство във връзка с културното развитие на великите народи на Предна Азия. При тази работа на археолозите помогнал много държавният архив на хетските царе, съдържащ над 10 000 глинени плочи, който бил открит от германския изследовател Хуго Винклер в развалините на Богазкьой през 1906 г. Тази находка се оказала толкова важна за изследването на древността, както и библиотеката от глинени плочки на асирийския цар Ашурбанипал.

Писмените знаци върху глинени плочи на хетския държавен архив са в действителност вавилоно-асирийско клинообразно писмо — това доказва, че хетите са били в тясна връзка със старите народи от долното поречие на Ефрат и Тигър. Писарите в двореца на хетските царе трябва основно да са познавали клинообразното писмо и вавилоно-асирийския език, който, както знаем, бил по онова време международен дипломатически език в Предния Изток.

Разчитането на изписаните върху глинени плочи хетски текстове не било много трудно за асиролозите, тъй като клинообразното писмо било вече дешифрирано преди известно време. Изненадата на учените обаче била голяма, когато узнали, че хетските царе водели оживена кореспонденция с предноазиатските и египетските владетели. От особено голям исторически интерес бил написаният върху глинени плочки приятелски договор между фараона Рамзес II (1301 до 1234 г. пр.н.е.) и хетския цар Хатушил III (1282 до 1250 г. пр.н.е.). Извън това бил намерен един списък на хетските царе, в който обаче има твърде много празнини.

Така историята на хетското царство, попълнена чрез разкопките и на други градове, се очертавала все по-ясно в едрите си линии. Днес учените са установили, че хетите са от индоевропейски произход. Както показват техните изображения, те били средни на ръст, със здраво телосложение и не стрижели косите си. По вид те явно се различават от египтяните и народите на Предна Азия. Предполага се, че хетите са дошли от вътрешността на Азия, преминали са южно от планината Тавър и са достигнали близо до днешния град Алеп. По-малката част от тях тръгнала на юг, по-голямата обаче потеглила към север, покорила някакъв народ, който не бил индоевропейски, и го включила в своята държава.

Хетите развили каменния строеж до голямо съвършенство и близо до днешното село Богазкьой изградили града Хатушаш. Отначало съществували много независими хетски градове-държави в Мала Азия. По-късно те били обединени от цар Лабарна (около 1570 г. пр.н.е.) в една федеративна държава, чиято столица станал здраво укрепеният град Хатушаш. При царуването на Марсули I (около 1350 г. пр.н.е.) хетите били толкова силни във военно отношение, че извършили големи завоевателни походи. На юг те успели да навлязат навътре в Сирия, а на

изток проникнали в Месопотамия и превзели Вавилон. Този град не останал за дълго в ръцете на хетите, но все пак те задържали цяла Мала Азия и голяма част от Сирия. През този период хетската държава била велика сила в Предна Азия.

Сто и петдесет години по-късно чрез победоносни войни срещу Митани и други сирийски държави хетите завоювали нови територии. По това време Египет не бил опасен противник. Там царувал царят-еретик Аменофис IV (Ехнатон)*, който бил въвел нова религия — почитането на едно-единствено божество — бога-слънце, и бил толкова зает с планове и реформи срещу могъщата каста на жреците, че избягвал да влезе във военен конфликт с хетите. Хетската държава била толкова силна и се радвала на уважението на околните народи, че вдовицата на починалия млад фараон Тутанхамон решила да се омъжи за един от синовете на хетския цар Шупилулиума и с това да заздравя приятелските връзки между Египет и хетското царство. Младата вдовица изпратила на хетския цар писмо, в което се казвало: „Моят съпруг умря, аз нямам син. Но казват, че ти имаш много синове. Ако ми изпратиш някой от тях, той може да стане мой съпруг.“

[* 1370–1352 г. пр.н.е. — Б.пр.]

Това предложение за сключване на брак така изненадало хетския цар, че той изпратил свой доверен човек да се увери дали царицата има сериозни намерения. Изглежда, че това обидило царицата. Тя искала да получи някакъв отговор — било положителен, било отрицателен. Тя отправила второ писмо до недоверчивия цар Шупилулиума: „Защо казваш: те искат да ме измамат! Ако имах син, бих ли писала на някой чужденец, за да разкрия мъката си? Ти не ми вярваш. Моят съпруг е мъртъв и аз нямам син. Нима трябва да се ожена за някой от подчинените си? Не съм писала никому другиму освен на теб. Всички казват, че си имал много синове. Изпрати ми един от тях. Той ще бъде мой съпруг и ще владее над Египет.“

Царят сигурно се е убедил в искреността на думите ѝ и дал съгласието си синът му да замине за Египет. Но хетският княз бил убит през време на пътуването, вероятно по нареждане на могъщите сановници на царицата, които не желаели да видят чужденец на трона на фараоните.

Четиридесет години по-късно пограничните спорове между Египет

и хетското царство се превърнали в голяма война, която се водела с голямо ожесточение. Хетският цар Муватали (1315–1290 г. пр.н.е.) и фараон Рамзес II (1301–1234 г. пр.н.е.) излезли със силни войски един срещу друг на бойното поле. Решителната битка станала в 1296 г. пр.н.е. при Кадеш, силна крепост, разположена на р. Оронт. След дълги усилия хетите спечелили победата, тъй като бойните им коли далеч превъзхождали египетските колесници, но Рамзес успял да се спаси с една част от войските си. Въпреки че изгубил сражението, той заповядал да го чествуват при завръщането му в Египет като непобедим герой. Ние не знаем какъв път би взела историята на Близкия Изток, ако хетите бяха спечелили пълна победа над египтяните.

Хетският цар Хатушил III (1282–1250 г. пр.н.е.) сключил с Рамзес II един договор за приятелство „на вечни времена“, който добил особено политическо значение поради това, че Рамзес станал зет на хетския цар. Част от договора, написан върху глинени плочки, е запазен в държавния архив, който бил намерен при Богозкьой, а египетският препис от него, написан с йероглифи, бил открит по стени на храмове в Египет.

Четвърт век по-късно войнствени народи разгромили великото царство на хетите. В тези войни нападателите били главно така наречените морски народи — грабливи племена, повечето от които идвали от островите на североизточната част на Средиземно море. Около 1200 г. пр.н.е. столицата Хатушаш била опожарена и никога вече не била възстановена. Обаче в пределите на старото хетско царство продължили да съществуват още известно време отделни градове-държави, които доразвили още повече културното наследство на хетите.

Въз основа на резултатите от разкопките и на многобройните документи, намерени в някогашните хетски градове, ние имаме сведения за правния ред в тяхната страна. Законите им се различават съществено от законите на древните народи, които живеели в Месопотамия. Налаганите по закона наказания били по-хуманни. В последно време се предполага, че хетските царе не са били абсолютни монарси, а са управлявали под контрола на едно събрание от благородници. Благородниците имали в своите ръце правораздаването;

в особени случаи те представлявали дори по-висша инстанция от самия цар.

Главното хетско божество било богът-слънце, който бил закрилник и на правото. Това се вижда от една молитва от времето на цар Муватали, която е записана върху глинена плочка, намерена при Богазкьой. В нея се казва:

„На небесата слънчев бог, на хората пастир!
Изгряваш от морето ти, о слънце във висините!
Нагоре към небето води твоят път.
На небесата слънчев бог, о господарю мой!
На рожбата човешка,
На кучето, прасето, на дивите животни по полето,
Раздаваш право ден след ден, ти слънчев бог!“

Още от ранни времена хетите са познавали изкуството на железодобиването. Те експлоатирали железните залежи по брега на Черно море, умеели да топят тази руда, да я преработват в оръжия и накити. Около 1300 г. пр.н.е. те търгували надалеч с този така рядък и затова скъп метал. По-късно и други народи се научили да добиват желязо и постепенно железните оръжия и сечива заместили изработените от мед и бронз.

Желязото било рядко и ценно и в стария Египет. В съкровищницата на Рамзес II се трупаало злато, сребро, много скъпоценни камъни и перли, но желязо липсвало. Египетският фараон желяел да се сдобие с този метал, защото от желязо могли да се изковат здрави мечове и ками. Железните оръжия имали тънки остриета, които при удар или пробождане не се изтъпявали лесно. Железни оръжия — това означавало победа над бронзовите мечове. Затова Рамзес изпратил делегати при царя на хетите, като в едно послание го молел да му изпрати желязо за съкровищницата му. Хетският цар изпълнил молбата му.

Цивилизациите на народите от Мала Азия и Предна Азия са били силно повлияни от художественото творчество на хетите. Това се вижда от ранногръцката, йонийската и микенската култури.

Чрез изследванията на археолозите са разкрити данни за историята

и културата на хетите, за които нашите родители са нямали и понятие. Цяла една, отдавна забравена, велика държава е станала отново известна и човек неволно си задава въпроса: какви ли още изненади ни готвят археолозите?

На края на света няма съкровища

Бъдете искрени: кой от вас знае къде се намира Хорезм? Кой е чувал за средноазиатското царство, разположено южно от Аралското море, чието ядро е била делтата на Аму-Даря, античният Окс, този обширен оазис в средните пустини на Централна Азия? Нека си признаем — за нас тази страна се намира на края на света. Колко лесно сме склонни да допуснем, че една страна, която се намира „на края на света“, няма история и култура. Не трябва да смятаме, че в страни, които нямат почти никаква връзка с нашата Европа, не са съществували царства, които са достигали до голяма мощ и после са се разпадали, че там не са процъфтявали култури, чиито следи днес лежат погребани под пясъци. Ние знаем, че Александър Велики е тръгнал на поход към Персия, че е стигнал до реките Окс и Яксарт, но ни се вижда странно, че зад бреговете на тези реки не са живеели примитивни племена, а народи с висока култура. Средна Азия била център, чиито културни и стопански връзки се простирали до Сибир, през Монголия до Китай, през днешен Пакистан до Индия и Мала Азия, до Черно море и до средното течение на р. Волга.

{img:pogrebani-gradove-p33.png|#В пустините южно от Аралското море бяха открити развалини — останки от трихилядогодишната история на Хорезм}

В течение на хиляди години ние не сме имали никаква представа за историята на Хорезм. Причина за това е арабският пълководец Кутаиба-ибн-Муслим. В 712 г. той нахлул в Средна Азия и след покоряването на страната заповядал да се унищожи цялата научна книжнина и да се избият или прогонят учените. Опустошението било толкова голямо, че арабският учен Бируни, който живял в Хорезм през края на миналия и началото на този век, не могъл да възстанови историческите събития преди 712 г. и следващите столетия. С големи трудности учените от

миналия век, както и съвременните археолози, се опитвали да очертаят една картина от това минало. Те трябвало да се ровят из староперсийски надписи, писания на гръцки и римски, арменски и сирийски географи и историци и из старокитайската литература, но често се натъквали на големи празноти в тези източници. Също и свещените книги на Зороастър*1 и средноазиатско-иранският епос, който е достигнал до нас в персийската преработка на Фирдузи, хвърлят известна светлина върху тази забравена история. Според арабския учен Бируни, историята на Хорезм започва 980 години преди Александър Велики, който в 329 г. пр.н.е. е достигнал с войските си бреговете на р. Окс. Следователно достигаме до епохата преди 1200 г. пр.н.е., в която Сиявуш-ибн-Кай-Каус, легендарният герой на Авеста*2, се е заселил в Хорезм, а син му основал династията на хорезмските шахове. И днес още селяните в селските стопанства на Каракалпакската автономна социалистическа съветска република разказват приказки и легенди за тези далечни събития, а учените дълго време не са разполагали с други исторически данни освен с хипотези.

[*1 Основател на маздеизма — религията на старите перси. — Б.пр.]

[*2 Свещена книга на старите перси. — Б.пр.]

В 1937 г. Съветската академия на науките организира експедиция, която трябвало по-подробно да изучи историята на хорезмското царство. Водачът на експедицията, съветският учен С. П. Толстов, успял да хвърли светлина върху най-ранни периоди на хорезмската култура. На експедицията били предоставени самолети и по този начин оазисът на Аму-Даря, дълъг 500 километра, както и съседните пустини, могли да бъдат основно проучени.

Оказало се, че самолетът е най-подходящото средство, за да се направят снимки на развалините на някогашния Хорезм и да се добие общ поглед върху тях. Много работи, които не могли да бъдат разпознати върху земната повърхност, сега станали ясни от погледа на самолета. Учените видели следи от селища, които са съществували някога в сегашните пустини на Кара-Кум и Къзъл-Кум. Те различили засипаните с пясък канали, а някогашните водопроводи дали една изненадваща картина на творческа човешка дейност преди повече от 2000 години.

{img:pogrebani-gradove-p34.png|#Мощни крепости са били открити от Толстов при неговите полети над пустините на Каракалпакия и Тюркмения. Илюстрацията представлява крепостта Аяз 2 от кушанската епоха}

Толстов предположил, че замъците и селищата, които се намирили навътре в пустинята, ще дадат най-богат археологически материал. И действително разкопките потвърдили мнението му. На това място старите строежи били най-малко повредени от човешка ръка. Вятърът бил проял старите зидове и укрепления, но въпреки това те били добре запазени.

А какво открил Толстов в солените степи и в подвижните дюни на пустинята и как разбулил тайната, покриваща миналото на Хорезм? Най-напред той успял да докаже, че тази страна е била населена още в новокаменната епоха. Установено било, че около 3000 г. пр.н.е. рибарите и ловците, заселени по бреговете на Аралско море, поддържали връзки с народите на север и юг от тяхната страна. Легендата разказва, че някакъв демон довел край морето една нимфа, която била разгневила бога и я оставил там; демонът останал при нея, обикнал я и я взел за жена. Така бил създаден хорезмският народ. Може би легендата загатва, че населението на Хорезм произлиза от смесването на два различни народа.

Поради благоприятните климатични условия скотовъдството и земеделието вероятно са били разпространени в Хорезм още през бронзовия период. Не е установено дали през тази епоха, т.е. около 2500 г. пр.н.е., там е съществувало изкуствено напояване. Племената на тази културна епоха спадат към предноазиатската кавказка езикова група и имат сродство с населението на Мохенджо-Даро, с шумерите, а вероятно и с хетите.

По времето на споменатия по-горе Сиявуш хуритите са дошли вероятно от Изток, заселили са се в Хорезм и са основали първото доказано досега царство. Към края на второто хилядолетие и началото на първото хилядолетие пр.н.е. населението на Хорезм било едно от племената на масагетите, които обитавали областта между Аралското море и границите на Монголия. Те са живеели така както до преди сто години ирокезите в Северна Америка, а именно в общи сгради, заемани понякога от цял род. Толстов доказал това въз основа на намерените

основи на зидове, огнища и керамични изделия.

Около пет века пр.н.е. от родовата общност се развила нова форма на съжителство. Когато самолетите на археолозите прелетели над купищата развалини западно от Аму-Даря, които се намират днес всред пустинята, те видели един съвсем своеобразен начин на заселване, който срещнали по-късно и на други места. Особено впечатление им направили два огромни комплекса развалини, които се наричали Калали-Гир и Кюзели-Гир. Първият комплекс представлявал правоъгълник с размери 1100×700 метра, а вторият бил триъгълник с размери 1000×700×700 метра и следвал приблизително формите на хълма. По-късно се установило, че и в двете селища за строеж са използвани еднакви квадратни непечени тухли с размери 40×40×10 сантиметра; и на двете места бил използван свод с полукръгло или елипсовидно сечение, изграден от косо подредени камъни. Когато изследователите се приземили и се изкачили на развалините, за да ги разгледат по-добре, видели само огромни крепостни стени; в двора, който те обграждали, нямало никакви следи от строежи. Затова пък стените били съвсем необикновени: по дължината им минавали тъмни коридори без прозорци. В Калали-Гир имало два, а в Кюзели-Гир три такива коридори. Само през отворите, където някога били огнищата, влизала слаба светлина в тези мрачни и хладни коридори.

Толстов дълго се питал какво ли е било предназначението на този начин на строеж. След като изследвал основно развалините и сравнил своите резултати с разказите на гръцките историци, главно със сведенията, дадени за масагетите от Страбон и Херодот, Толстов сметнал, че може да даде едно точно обяснение.

{img:pogrebani-gradove-p35.png|#Скотовъдците от Кюзали-Гир са живеели в трите коридора на крепостната стена}

Богатството на жителите на Хорезм се състояло от добитък — огромни стада говеда, коне и камили. Те трябвало да бъдат добре пазени, защото заради тях се водели войните. Затова селищата приличали на големи кошари подобно на тези, които негрите строят в Африка. Дългите прави стени служели за жилища. Там в сводестите коридори живеели хората. Толстов пресметнал, че тези сгради са приютявали няколко хиляди души. Сигурно климатът им позволявал да прекарват по-голямата част от деня навън и те се прибирали в мрачните

коридори само да спят или да свършат някоя домакинска работа. Когато враг нападнел страната, вкарвали добитъка в грамадната кошара, мъжете и жените се изкачвали върху стените и издадените напред четириъгълни кули и през бойниците обсипвали нападателите със стрели. Един много сложен коридор със завои и чупки, наречен от Толстов лабиринт, пазел входа. Той бил така построен, че само малък брой от нападателите могли едновременно да се доближат до портата. Тъй като всички ъгли на този лъкатушещ проход могли да бъдат обстрелвани от стрелците, превземането на тези жилищни стени-селища трябва да е било наистина твърде трудно.

Не е много вероятно обществото, което е живяло в такова селище, да е било силно разслоено. Старейшината на племето представлявал селището пред събранието на масагетските племена. Старейшините на родовете представлявали всеки своя род пред него. Сигурно е, че обитателите на тези крепости са били скотовъдци и стадата били единственото богатство. По това време изглежда, че добитъкът бил вече собственост на семейството и старейшини са били тези, които, притежавайки по-голям дял от добитъка, са били по-изтъкнати членове на общността. Но все пак добитъкът бил под закрилата на целия род. В иранския епос „Авеста“ героите се славят като „богати на стада“. Наред с тази „аристокрация на говедовъдите“, както би могла да се нарече тази класа на тогавашното общество, жреците, които трябвало да се грижат за свещения огън, също се ползували с особено уважение. Земеделието вече било широко разпространено и се считало за почетно занимание. Но то едва ли е имало решаващо влияние върху разслоението на обществото.

Толстов предполага, че около 700 г. пр.н.е. е започнал строежът на каналите. Изграждането, поддържането и използването на една голяма и обширна напоителна мрежа изисква централно ръководство. Затова може да се приеме, че племената на масагетите са се били вече обединили и че потомците на цар Сиявуш, които по това време са царували в Хорезм, са били водачи на образувания по тоя начин племенен съюз и са надзиравали строежите. Но едва ли жителите сами са могли да извършват строителните работи, за които било необходимо

толкова време. Затова Толстов предполага, че на строежите са работели роби, военнопленници от грабителски походи. Земята е принадлежала на рода и е била обработвана колективно. По това време занаятчиите не са били още отделно съсловие. Въпреки че керамичните изделия са били изработвани на гърнчарско колело, тоест в занаятчийски работилници, ние не намираме отделни коридори или особени места, където са работили само занаятчии, както по-късно са намерени работилници в хорезмските градове. От стъклените мъниста, внасяни от далечни страни, археолозите могли да установят, че търговските връзки са били доста развити.

У Херодот, а също и у Страбон срещаме твърдението, че при масагетите съществувал още груповият брак. Интересно е също така, че е имало вероятно и остатъци от матриархат; при това наследници били децата на сестрата на мъжа, а не собствените му деца. Мъжете се опитали да поправят този ред на наследяването в своя полза, като се женели за сестрите си. Тогава наследството преминавало у собствените им деца!

Така трябва да си представим обичаите на Хорезм по онова време, когато ахеменидите* се опитали да поробят този народ, който бил начело на петте съюзени племена на масагетите. В 550 г. пр.н.е. персийският цар Кир пръв се опитал да покори Хорезмското царство, тъй като то му затваряло пътя към неговото владение Бактрия. Хорезм доброволно признал върховната власт на Персия, но като че ли впоследствие отхвърлил персийската опека. Затова персийският цар Дарий I (521–485 г. пр.н.е.) направил опит окончателно да ги пороби. Той нахлул в Хорезм между реките Аму-Даря и Сир-Даря, но без малко щял да претърпи поражение, ако климатът не го заставил да се върне. Въпреки това между други подвизи той описал с хвалебствени слова и този военен поход в един голям надпис на скалите при Бехистун. За да подсигури северната граница на царството си, той предприел още един поход, който също завършил безуспешно. Едва при царуването на сина му Ксеркс (485–465 г. пр.н.е.) Хорезм признал върховната власт на Персия и в похода срещу Гърция, воден от великия персийски цар в 480 г. пр.н.е., взели участие и войски от Хорезм.

[* Персийска династия. — Б.пр.]

По време на походите на Александър Македонски Хорезм е бил

пак самостоятелна държава, но южните части на страната били под чужда власт. Владетелите на Хорезм компенсирали тази загуба, като разширили територията на държавата към долното течение на р. Волга.

По това време видът на хорезмските селища се бил променил. Далечно на изток от р. Аму-Даря, северно от днешния Турткул, се намира комплексът руини, наречен Джанбас-Кале. Тук мястото, оградено от крепостни стени, е застроено с големи къщи. В същност къщите са само четири, но всяка от тях има по 200 стаи и е можела да подслони от 500 до 1000 души. Може да се приеме, че в тях са живеели четири рода, два от които са били в близко родство. Тухлите, от които са построени къщите, носят печат, който е еднакъв в две от къщите.

Нека се върнем назад в миналото и си представим, че преминаваме през предверието на крепостния вход на Джанбаз-Кале и влизаме през голямата порта. Пред нас се разкрива широка улица, която води направо през града към храма на огъня. „Домът на огъня“, към който се отправяме, израства пред очите ни. Това е средището на официалната религия, където под грижата на жреците гори свещеният незагасващ пламък. Общественият събрания ставали на това място; тук се слагали и обредните трапези. И днес още „домът на огъня“ у таджиките, които живеят в планините, е същевременно дом за събрания и център на селото.

В големите къщи живеел старейшината с целия си род и подчинените си занаятчии и роби.

Според религиозните обичаи по Нова година между големите родове ставали състезания, които често завършвали със сбивания и побоища. Тези състезания водели началото си от дуалистичната религия на Заратустра, когото почитали и жителите на Хорезм. На Нова година народът унищожавал идолите на старата година и освещавал тези на новата. Тези обичаи се срещат у народи, които обожават природните сили.

Стените на Джанбаз-Кале не са служели за жилища, а представляват укрепления. Тук коридорът за стрелците е на два етажа. От високи и широки бойници можело да се обстрелва теренът до самите основи на зидовете. Вместо издадените напред бастиони тук намираме

кули, които се издигат на ъглите на стените. От тях археолозите са могли с просто око да видят големите укрепления на север и юг, които пазели източните граници на царството. Така жителите на Кургашин-Кале и тези на Джанбаз-Кале могли да си дават сигнали с огън. Разположението на тези гранични укрепления показва, че в последните столетия пр.н.е. Хорезм се е развил в централизирана държава — начинът на строеж и планът на тези укрепления били еднакви. Изглежда, че по това време изкуството да се строят напоителни канали е достигнало връхната си точка.

Сигурно и земеделието е било вече наравно със скотовъдството, а ако се съди по останките от намерените керамични изделия, и занаятчийството е било достигнало голяма висота — намерени са най-различни форми от керамични съдове. При разкопките на развалините на къщите са намерени многобройни статуетки от теракота, както и глинени съдове с релефни изображения на фигури, които дават възможност на изследователите да проникнат в културата и религията на Хорезм. Жените са изобразени с разкошни одежди, а мъжете с високи ботуши, къса дреха, пристегнатата с колан, с триъгълна изрезка на яката и с фригийска шапка на глава. Ездачите са въоръжени с копие, а пехотинците носят атически шлем. Между изображенията на животни преобладава конят; изглежда, че той е бил особено почитан в Хорезм.

Изпълнена с превратности е историята на страната по времето, когато сградите на Джанбаз-Кале са били обитавани. Към края на четвъртия век пр.н.е. Хорезм влизал в гръко-македонската империя и по-късно в царството на селевкидите*, което било основано в Иран. Към 250 г. пр.н.е. средноазиатските сатрапи се освободили от господството на селевкидите и образували две царства — Партското под властта на арсакидите и източно от него в областта, където днес се намира Афганистан, Елино-бактрийското. Хорезм останал независим. Предполага се, че той е бил средището на освободителните борби.

[* Династия, наречена по името на Селевк, един от генералите на Александър Македонски, които след смъртта му поделили империята помежду си. — Б.пр.]

За да се пазят една от друга, отделните държави сключвали съюзи.

При това Елино-бактрийското царство — наречено така, понеже на трона му се редували гръцки пълководци — било ябълката на раздора. Опасявайки се от завоевателните стремежи на Хорезм, то се съюзило с хуните, които се били заселили в Монголия. Хорезм пък сключил съюз с партите. Интересно е описанието на китайския сановник, който дошъл с извънредно поръчение в гр. Фергана, за да сключи договор с масагетите срещу хуните, които непрекъснато заплашвали Китай. Мисията на Чанг-Киен, така се наричал китайският пратеник, нямала успех, но след завръщането си той написал едно подробно и много интересно описание на Средна Азия. Според него там имало едно голямо царство, наречено в описанието му Канг-кю. То имало Хорезм за център и включвало Бухара, Ташкент, Ургенщ, Кеш и Кушания. В 76 г. пр.н.е. китайците успели да разбият хуните и с това да осигурят западната си граница. Остатъците от разбитите хунски племена се съюзили с царството Канг-кю и поделили помежду си господството над Средна Азия. От жителите на Хорезм хуните възприели тежковъоръжената конница и започнали да развъждат нова раса коне — по-големи и по-яки, които могли да носят тежковъоръжени ездачи.

{img:pogrebani-gradove-p36.png|#При разкопките в Топрак-Кале е била намерена тази монета с образа на неизвестен владетел от първи век пр.н.е. Царството Хорезм е сякло свои собствени пари}

Тъй като владетелите на Хорезм не могли да разширят земите си на изток и юг, те тръгнали към северозапад, достигнали Азовското море и тук се срещнали с аланите*, които ни са познати от преселението на народите.

[* Племя от сарматски произход, живяло в степите на Южна Русия. През време на великото преселение на народите големи групи алани достигнали чак до Испания. Днешните осети в Кавказ са потомци на старите алани. — Б.пр.]

От тази епоха произхожда една монета, която експедицията намерила при Топрак-Кале, където продължила разкопките, след като проучила Джанбаз-Кале. Топрак-Кале бил здраво укрепен град, с голям дворец, в чиято тронна зала били открити остатъци от фрески. Монетата е тетрадрахма* и на предната ѝ страна е изобразена главата на брадат владетел, а зад нея богинята на победата. Върху opakото на монетата се вижда владетелят на кон. Надписът се състои от леко изменени гръцки

букви.

[* Тетрадрахма — монета на стойност четири драхми. — Б.пр.]

Дадохме някои кратки бележки за историята на Хорезм и бихме могли още дълго да разправяме за това, което Толстов и сътрудниците му са открили и до какви заключения са стигнали от многото единични находки. Той не изровил съкровища, каквито са намерени в царските гробници в Шумер и Египет, в Троя или Микена; но той обогати науката с нови археологически открития, които имат не по-малка стойност.

Преди да завършим тази глава, нека добавим още някои интересни сведения. В началото на нашата ера в Бактрия се образувало царството на кушаните, което при царуването на бележитите си владетели Кадфис I и Кадфис II се разширило на юг до морето и навътре в Индия до Бенарес. Известно време Хорезм е принадлежал към това царство и чрез тази връзка с Индия будизмът проникнал в страната. В градовете на Хорезм се намират индийски, гръцки, семитски и персийски божества.

В 712 г. от н.е. арабите завзели страната. След като се качили на хорезмския трон, новите владетели — мохамедани с арабски имена — възприели политиката на своите предшественици. В 1044 г. турците, които подобно на хуните са дошли от Монголия, завладели Хорезм. Бляскавата епоха под управлението на селджуките не траяла дълго. През 1218 г. от Монголия потеглил страшният завоевател Чингиз-хан с черните си конници, бронирани с кожа. Шахът Мохамед, тогавашният владетел на Хорезм, не могъл да устои срещу него. Конниците на Суботай и Джебе Нойон връхлетели върху страната, разрушили крепостите, сринали многолюдните градове; страната се превърнала в поле, осеяно с трупове и димящи пепелища. Синът на шаха Мохамед, Делад-ал-Дин, се отбранявал отчаяно, но и той бил победен и в 1231 г. всяка съпротива била сломена. Царството Хорезм изчезнало.

{img:pogrebani-gradove-p37.png|#Реконструкция на двореца в Топрак-Кале}

Векове наред речните оазиси на Аму-Даря и Сир-Даря били забравени, сякаш се намирали на края на света. Пясъчни бури веели от Кара-Кум и Къзъл-Кум и с пясъците си покривали замъци, градове и керван-сарайте на една хилядолетна история, докато остроото око на фотографическия апарат и внимателните разкопки на археолозите ги

открили наново.

Още много подробности трябва да бъдат проучени, но едрите линии на историята на Средна Азия, която толкова дълго време изглеждала загадъчна и далечна, сега са вече ясно очертани пред нас. По-нататъшните изследвания ще запълнят празнотите, докато и този дял от историята добие завършен вид.

Шлиман потвърждава думите на Омир

Археологът доктор Хайнрих Шлиман бил от онези хора, които посвещават целия си живот на една-единствена идея и ѝ служат до последния си дъх. Роден на 6 януари 1822 г. в Нойбуко, той бил син на свещеник, когото следващата година преместват в селото Анкерсхаген. По времето, когато Шлиман бил дете, историята на древните гърци и римляни имала за младежта много по-голямо значение, отколкото има днес. В онези години за Херкулес хората знаели много повече, отколкото за Зигфрид*1, за Одисей повече, отколкото за Хилдебранд*2. За героите от античността се говорело в къщи, за тях разправяли бащите, а ежедневната реч била изпъстрена с цитати от Омир.

[*1 Германски митологичен герой. — Б.пр.]

[*2 Германски митологичен герой. — Б.пр.]

Така и осемгодишният Шлиман бил вече запознат със събитията, които Омир възпява в безсмъртните стихове на „Илиадата“ и „Одисеята“. И въпреки че не можел да проникне в нейния дълбок човешки смисъл, той се чувствувал увлечен в епизодите, за които ни разказва Омир.

Гърците водят война, защото Парис, синът на троянския цар Приам, е отвлякъл чудната красавица Елена, съпруга на владетеля на Спарта — Менелай. Прочути герои се присъединяват към гръцката войска, предвождана от Агамемнон, царя на Микена. Вече девет години гърците обсаждат здравата крепост Троя и много герои са изморени от войната. Тогава в собствените редове на гърците избухват раздори. След една свада с Агамемнон Ахил се оттегля от сраженията. Сега Хектор, най-големият син на Приам, завладява бойното поле и положението на гърците става отчаяно. Троянците напредват към брега,

където са хвърлили котва гръцките кораби. Тогава най-смелите гръцки бойци молят обидения Ахил да вземе участие в боя. Ахил упорствува в гнева си. Едва когато Хектор убива приятеля му Патрокъл, разяреният Ахил грабва оръжието си. „Побеснелият“ Ахил побеждава благородния Хектор, завързва убития за колесницата си, влачи го около града и оставя трупа му непогребан. Разумът му се възвръща едва в шатъра му, когато бащата на Хектор, беловласият Приам, пада на колене пред него и ридаейки, го моли да му предаде поругания труп на сина му. Тогава Ахил накарва да измият и балсамират тялото на мъртвия и заедно с бащата пролива сълзи, оплаквайки нещастията, които войната води със себе си.

Дотук разказва Илиадата. От други литературни произведения, на първо място Одисеята, научаваме за изхода на войната. Една хитрост на Одисей довежда до решителния край. По негов съвет гръците построяват грамаден дървен кон, в който се скриват войници, а цялата войска привидно отплува с корабите. Един разузнавач казва на троянците, че ако вкарат коня в града, той ще им донесе щастие и сигурност. Огромният кон обаче не може да мине през вратите и затова троянците разбиват стените и ликувайки, изтеглят коня през направения отвор. През нощта спотаилите си в утробата му бойци напускат скривалището си, привидно оттеглилите се войски се връщат и сега за тях е лесно да сломят изненадания противник. Пожари лумват в обления в кръв град. Завоевателите избиват почти всички мъже и отвличат жените и децата в робство. Градът е разрушен. Могъществото на Троя рухва завинаги. Но радостта от победата не трае дълго. Агамемнон умира, пронизан от меч в собствения си дом, а Одисей се завръща в родината си Итака едва след двадесетгодишно странствуване тъкмо навреме, за да спаси съпругата си Пенелопа от женихите, които дръзко я ухажват, прахосват имуществата му и искат да заграбят трона му.

Такива разкази пленявали момчето. Когато на осемгодишна възраст получил за Коледа „Световната история за деца“ на Йерер и в нея открил една картина, представляваща Троя в пламъци, той изпада в луд възторг. Този град не може безследно да е изчезнал от земята! И

дори да е под развалини, все пак с търнокопи и лопати би могъл наново да бъде разкрит. Така мислил Хайнрих Шлиман и още от юношеските си години решил сам да извади от развалините неоспорими доказателства, които да покажат на цивилизования свят, че старата гръцка легенда за десетгодишната троянска война е вярна и че Омир правдиво и точно е описал крепостта на Приам.

Пътят към целта обаче не бил лек. Когато навършил девет години, Шлиман загубил майка си. По-късно бащата останал без работа. Единадесетгодишният Хайнрих можал само за кратко време да посещава гимназията в Нойстрелиц, а след това трябвало да се прехвърли в реалното училище. На четринадесет години постъпил като чирак при един дребен търговец във Фюрстенберг. По цял ден продавал херинги, масло, мляко, сол, захар, ракия и други неща, та не му оставало време дори и да помисли за учене. Една вечер в бакалницата дошъл един пиян мелничарски чирак, който някога бил учил в гимназията, но малко преди да завърши, бил изключен. Все пак още не бил забравил любимия си Омир — знаел повече от сто стиха от Илиадата наизуст. Хайнрих не разбирал нито дума, но благозвучието на думите го опиянявало и той почерпил пияния мелничар с три чашки ракия от малкото си спестени пари. За всяка чашка мелничарят трябвало да повтаря стиховете.

Пет и половина години Шлиман отмервал на везните малките кесии с бакалски стоки, продавал херинги и метял дюкянчето. Но след това се разболял, загубил мястото си и трябвало да тръгне пеша за Хамбург. По препоръка на един параходен агент постъпил като прислужник на един малък кораб, който отплувал за Венецуела. Но корабът се разбил и потънал; малкият екипаж се спасил с лодка, която бурята изхвърлила на остров Тексел близо до холандския бряг. Шлиман не искал да се завърне в Германия и потърсил работа в Амстердам — бил дори готов в краен случай да постъпи в холандската войска. Тогава обаче пруският генерален консул го настанил на служба като банков куриер.

Сега Шлиман имал повече свободно време и с желязна упоритост започнал да работи, за да попълни празнотите в образованието си. Вземал уроци по литература и изучавал английски, френски и руски. По-късно, в 1864 г., бил назначен за представител на една амстердамска

търговска фирма в Петербург и Москва. По това време започнал да сключва сделки и за своя сметка, които му донесли големи печалби. Междувременно учел гръцки, старогръцки и латински. Кримската война и полската революция през 1862–1863 г. се отразили неблагоприятно на сделките му, докато пък американската гражданска война през 1861–1865 г. му дала възможност да развие търговията си и да натрупа толкова голямо богатство, че през 1863 г. бил в състояние да изпълни, и то с широк замах, плана си, за който мечтаел още като младеж. „Държах на парите само защото в тях виждах средство да изпълня единствената си цел в живота.“

След като пътувал доста из Африка, Азия и Америка и учил две години археология в Париж, той се почувствувал достатъчно подготвен да изпълни плана си. „Най-после имах възможност да осъществя това, за което цял живот бях мечтал — именно да посетя местата, където се бяха разиграли толкова интересни събития, да видя родината на героите, чиито приключения бяха изпълвали с възторг детските ми години.“

В 1868 година Шлиман изследвал първо Итака, острова на Одисей. Археологическите находки обаче не били много ценни. За кратко време посетил и Микена, където каменните лъвове и днес още бдят както в стари времена над входа на крепостта; посетил и Тиринт, легендарния дворец на героя Персей. Но сърцето му го теглело към Мала Азия, в чийто северозападен ъгъл учените търсели развалините на Троя. Смятало се, че на един хълм до селото Бунарбаши се е издигал някога старият Илион. Но когато Шлиман отишъл на това място, той си дал сметка, че местността далеч не отговаряла на описанията на Омир. Освен това възвишението било толкова далече от морския бряг, че Шлиман спрял вниманието си на едно друго място, разположено по на север — хълмът до селото Хисарлък. През есента на 1871 година той започнал тук разкопките си. Придружавала го жена му София, която била родом от Атина. Подобно на Шлиман и тя също се въодушевявала от праисторията на Гърция и помагала на мъжа си във всичките му начинания. Работа имало много, защото те трябвало да надзирават и ръководят от сто до сто и петдесет работника.

{img:pogrebani-gradove-p38.png|#Здраво укрепеният град Троя се намирал в северозападния ъгъл на Мала Азия, откъдето е господствувал

над Дарданелите}

{img:pogrebani-gradove-p39.png|#Тези вази, намерени в развалините на четвъртия град Троя, ни гледат сякаш враждебно с бухалските си очи}

Хълмът Хисарлък се спуща стръмно на запад и на север към речните долини на Мендерес — Омировия Скамандрос, и към Думбрек — стария Симоеис; на изток и запад склоновете постепенно преминават във високо плато. Шлиман наредил да се направи широк изкоп по средата на хълма с посока север — юг. Каменните зидове от късногръцка епоха, на които се натъкнали най-напред, били без особено значение за него. При по-нататъшните изкопи намерили глинени съдове със странни форми, отделни изящни малки предмети и няколко съдове с диаметър до 2 метра — големи глинени делви, в които можел да се побере възрастен човек. Най-чудни били тумбестите делви с две дръжки, на чиито шийки било изобразено човешко лице. Капакът представлявал шапка, а дръжките — ръце; гърдите също били означени. Заедно с тях били намерени голям брой малки сечива, глинени прешлени от вретена, чукове от диорит, секири от нефрит*, ножове от кремък; липсвали само стените, които в същност търсел Шлиман. Тогава започнали да копаят на южния склон на хълма и се натъкнали на зид от недялани камъни, чиито фуги били измазани само с кал. Зидът, който имал значителна дебелина, бил построен върху скала и стигал височина до 6 метра. Проследили зида и западно от него открили настлан с плочи наклонен насип, който достигал височината на зида и водел към входа на крепостта. „Сигурно този път продължава до двореца на царя“ мислел Шлиман. Големите купища развалини, които трябвало да бъдат разчистени, за да се освободят насипът, зидът и входът, по-късно се оказали остатъци от непечени тухли, които образували горната част на зида и на входа. По тях личели следи от силно нажежаване. Крепостта явно е била разрушена от пожар. Несъмнено това трябва да е било Омировият Илион! Преданието се превръщало в действителност.

[* Зеленикав полускъпоценен камък. — Б.ред.]

{img:pogrebani-gradove-p40.png|#Капакът на тази ваза, намерена в третия град Троя, наподобява корона}

Недалеко от входа разкрили развалини от сграда и Шлиман

предположил, че това са останки от дома на владетеля цар Приам. Но Шлиман се заблудил, което неведнаж му се случвало. Неговите предположения и тълкувания понякога били съвсем погрешни, но въпреки това неговата просто фантастична упоритост довеждала до открития, които никой преди него дори и не подозирал. По-късно се установило, че тази къща била построена над основните зидове на стария, много по-пищен царски дворец, който съвпадал по време с построяването на дебелия каменна стена. Този дворец се състоял от една постройка над 30 метра дълга и над 10 метра широка, определена за мъже, и една по-малка — за жени.

{img:pogrebani-gradove-p41.png|#Хайнрих Шлиман е намерил тъй нареченото „приамово съкровище“, към което спада и тази купа от чисто злато.}

{img:pogrebani-gradove-p42.png|#Между многобройните ценни предмети на тъй нареченото „приамово съкровище“ е и този златен съд, който тежи 404 грама}

Шлиман се заблудил също и при откриването на голямото троянско съкровище, което той изровил наскоро след това. Когато разкопаването на крепостната стена било вече доста напреднало, съвсем близо до старата къща Шлиман се натъкнал на голям меден предмет. Сторило му се, че зад него блести злато. Находката трябвало да бъде пренесена на друго място, преди да я видят работниците. Наредил да се даде сигнал за обедна почивка и без да обръща внимание на опасността, с безразсъдна смелост започнал да дълбае под зида, който заплашвал всеки миг да се срине. Изкопал с нож находката си от твърдата като камък земя. Несметни богатства се открили пред очите му. Тежки чаши, две диадеми, на една от които висели деветдесет верижки, гривни, огърлици, съставени от безброй отделни, изящно изработени пластинки, обици, над осем хиляди пръстена — всичко от чисто злато, както и големи сребърни кани. Това би могло да принадлежи само на някой могъщ владетел! Докато Шлиман работел с най-голяма бързина, София стояла до него, готова да увие в шала си и да скрие изкопаните предмети, ако случайно някой дойде по-наблизо. Необезпокоени от никого, те успели да пренесат всичко в бараката си. Горд и щастлив, Шлиман нарекъл находката си „съкровището на Приам“. По-късно се оказало, че и това не отговаря на истината, че съкровището принадлежи

на една много по-стара епоха от тази, към която могат да се отнесат събитията, описани от Омир. След като това било установено с положителност, Шлиман нарекъл постройката, към която по време може да се причисли съкровището „Домът на един от последните царе на Троя“; но когато изследователят завещал на един берлински музей ценното съкровище, то и там носело названието „Прочутите златни находки, наречени от Шлиман «съкровището на Приам»“.

{img:pogrebani-gradove-p43.png|#Тези две изящни обици свидетелствуват за майсторството на троянските златари}

Шлиман предприел през 1878–1879 г. нови разкопки на това място и по-късно, през 1882–1883 г., ръководел за трети път работите по разчистването на Троя. Сега, след като повикал архитекти за съветници, работата му добила друг облик. Първият от тях бил Йозеф Хьофлер, а най-добри резултати постигнал Вилхелм Дьорпфелд, който бил работил преди пет години при първите, проведени с голям замах и с много средства, разкопки на гръцка земя, именно разкриването на класическата Олимпия. С други очи видели архитектите объркания лабиринт от стени, които постепенно били открити на хълма Хисарлък и внесли ред и прегледност в картината, която се разкривала пред тях.

Установило се, че на хълма Хисарлък са съществували десет селища едно след друго. Първото, най-старото, било малко селце от времето на каменния период. Второто, построявано на два пъти, било селището със здравия зид от недялани камъни и със златното съкровище, което Шлиман счел отначало за Омировата Троя, защото било опожарено. Но то принадлежи към една епоха, за която не могат да се отнасят Омировите песни. Третият, четвъртият и петият пласт криели незначителни малки селища. Шестият бил пак една здрава крепост, най-голямата от всички, които някога са били построявани на хълма; Дьорпфелд установил това едва в 1882 година.

{img:pogrebani-gradove-p44.png|#Схемата представлява разкритите останки от крепостни стени и сгради върху укрепения хълм на Троя. Защриховано са дадени основите на втория град: (1) портата, (2) мъжката зала, (3) дворът, (4) входът във вътрешната крепост, (5) вратата с насипа пред западната стена. С черно е даден шестият пласт (Омировата Троя): (6) западната врата, (7) южната врата, (8) трите кули, (9) източната врата, (10) кладенец и (11) врата на крепостната стена}

Непосредствено след шестото селище следва пласт, обозначен със „7 а“, който, според откритите находки, спада към епохата на дворците в Микена и Тиринт. От предмети, намерени близо до хълма, се установило, че там бил разположен външният град. Днес се счита, че крепостта на пласта „7 а“ е била Омировият „Пергамос“, а жилищата в подножието на хълма — градът „Илиос“.

Подобно на втория и седмият пласт е бил разрушен от някаква голяма катастрофа. След период на по-слабо заселване следва осмото селище: елинският Илиум. От него са останали сравнително по-малки следи: един малък и един по-голям храм и голям брой монети, от двете страни на които е изсечен ликът на богинята Атина. От деветото гръкоримско заселване по времето на християнската ера са намерени останките на един театър, на една градска стена и на няколко сгради.

Пред очите на пътника, застанал днес пред пепелищата на някогашна Троя, се разкрива лабиринт от зидове, изкопи и купища развалини. Дъждове и бури разяждат разкритите старини. През пролетта безброй цветя изпъстрят хълма и широката равнина, огласяна от концерта на жабите. Падне ли здрач, вик на кукумявка се носи от зидовете, където преди хиляди години са живели хора. Постепенно нощната тъма се спуска и обвива в мантията си развалините, над които блещукат вечните звезди.

Златообилна Микена

Омировата Илиада не е историческа хроника, но все пак тя отразява действителни събития, станали между 1200 и 1100 година преди нашата ера, т.е. след нахлуването на йонийци и ахейци в Гърция и преди голямото преселение на дорийците; в нея са запазени песни и легенди за героични дела от праисторията на гърците. В центъра на поемата стои Троянската война, в която се сблъскват ахейци и троянци, Агамемнон и Приам, микенска и троянска култури. Троя била разрушена, но по-късно същата участ сполетяла и ахейците: старогръцките племена, които завоювали Троя, били покорени, дворците им били превърнати в развалини. Само дебелите стени, здраво изградени от огромни камъни, дълги по няколко метра, устояли на

разрушението, и елините от класическата епоха ги считали за дело на циклопи, защото не вярвали, че човешка ръка е могла да издигне подобни стени. Измежду победителите на Троя най-могъщ бил Агамемнон, владетелят на „златообилната Микена“, както я нарича Омир. Още през 1868 г. Шлиман разгледал куполните постройки по склона на планината, възхищавал се от лъвовете, застанали на стража пред входа на крепостта на Агамемнон, и съзерцавал купищата развалини, които покривали остатъците от дворците. След успешните разкопки при крепостта на Троя той се заловил с разчистването на укрепението на най-могъщия враг на троянците. Започнал да разкопава портата и постепенно между зидовете от грамадни дялани камъни се разкрил проход с внушителни размери. Днес посетителят вижда от двете страни на входа по един стълб, издялан от огромен каменен блок. Върху двата стълба като покрив лежи трети блок, който носи триъгълна плоча с релефни изображения на два обърнати един срещу друг лъва. Отворът на портата, през която са влизали и излизали цар Агамемнон и съпругата му Клитемнестра, е висок два човешки ръста. Освен Лъвската порта отдавна били известни няколко куполни постройки, които се намирили близо до двореца. Между тях била и „съкровищницата на цар Атрей“, където, според преданието, един турски паша някога бил намерил огромни златни съкровища. Жената на Шлиман, София, която ръководела разкопаването на „съкровищницата“, не намерила никакви съкровища; но в сравнително добре запазената постройка тя успяла да разкрие отделни детайли — богато украсената величествена порта с вградени от двете страни колони от тъмносив алабастър, поддържащи корниз от синкавосив мрамор, над който се извисявал триъгълник от червени мраморни плочи.

{img:pogrebani-gradove-p45.png|#Крепостите Микена и Тиринт са господствували над Арголидския залив}

Извършените наскоро след това нови разкопки опровергали общоприетото мнение, че куполните сгради били съкровищници, тъй като в една от тези постройки били намерени напълно запазени следи от погребения, което доказвало, че „съкровищниците“, били в същност гробници.

И тук, в Микена, Шлиман имал огромен, сензационен успех. От съчиненията на гръцкия писател Паузаниас той знаел, че гробниците на

царския род се намират не в онези куполни постройките, към които водят проходите, изсечени в склона на планината, а в пространството, заградено от крепостните стени. Шлиман започнал старателно да изследва терена и действително близо до портата открил гробници, в пет от които били погребани с приказен разкош петнадесет души. Върху лицата на мъжете били поставени ковани маски от злато, а гърдите им били покрити със златни нагръдници, богато украсени със спирални орнаменти. С не по-малък блясък били погребани и жените. Намерени били около 700 изящно изработени златни листенца, приблизително един пръст дълги, с които били гарнирани дрехите им; освен това били намерени златни гривни и обици, накити за коса, представляващи дълги игли с главички от чист кварц и скъпоценно стъкло. Близо до погребаните мъже били поставени като погребални дарове съдове от глина, бронз и сребро, златни и сребърни чаши, скиптър, обвит в златни нишки, художествено инкрустирани мечове и един златен колан за меч. До жените имало златни ковчезета и сандъчета и едни златни везни. Всички жени имали изящно изработени пръстени. Съкровищата, които по тънката си направа далеч надминавали находките при Троя, свидетелствуват за великолепието на царския двор. Шлиман се помъчил да разгадае това, което се разкривало пред очите му. Явно било, че някои от погребенията били извършени много набързо. И за да си обясни този факт, той прибегнал пак до преданието, според което след завръщането си от Троя Агамемнон бил подло убит от невярната си съпруга Клитемнестра и любовника ѝ Егист, а след това трупът му бил набързо заровен. Без всякакво колебание той решил, че е открил гробовете на злодейски убития Агамемнон и на приближените му, загинали заедно с него. Той предал находките си на Гръцкото археологическо дружество и за тях бил уреден специален музей. Вярата на Шлиман в истинността на преданието и убеждението му, че съкровищата принадлежат към Омировата „златообилна Микена“, не намерили единокласен прием сред учените. Но все пак неговите разкопки имат безспорно значение за откриването на една непозната дотогава култура, която по-късно е била наречена „микенска“.

{img:pogrebani-gradove-p46.png|#План на крепостта Микена, където Шлиман смятал, че е открил гробниците на Агамемнон и неговите приближени: (1) дворец, (2) кладенец, (3) цистерна, (4) царски

гробници, (5) портата на лъвовете, (6) останки от сграда}

При разкопките, които Шлиман, подпомогнат от Дьорпфелд, предприел в 1884 г. в Тиринт, близо до Микена, и които Дьорпфелд сам завършил през 1885 г., не били намерени златни съкровища; но затова пък тези разкопки дават една напълно ясна представа как е изглеждал един царски дворец от тази епоха. Едва тук човек добива цялостно впечатление колко откъснато от народа живеели ахейските владетели и с какъв разкош са се обкръжавали.

Нека се върнем назад през вековете и си представим онова, що се е разкривало пред очите на посетителя, който се е изкачвал по наклонения насип, преминавал през тесния проход между „циклопните“ стени и влизал в мрачна, леко изкачваща се галерия. Отвъд здравата врата пътят продължавал между високи крепостни стени и стигал до една площадка с помещения за стражата, която същевременно е охранявала и складовете под дебелия обкръжаващи двореца зидове. През втора величествена порта, представляваща сграда с колони, той стигал до предния двор. Отново минавал покрай складовете, през помещения на дворцовата стража и едва тогава достигнал до настлания с плочи вътрешен двор, който бил заобиколен от четири страни от зали с дървени колони. Богато изписаните с фрески стени радвали окото. Гостът минавал покрай жертвения олтар и влизал в обширна и висока зала с постепенно разширяващи се колони, които поддържали тавана. Тук украсата била още по-пищна: живописни рисунки красели стените, а околоръст минавал цокъл от алабастрови плочи. Ослепително блестели орнаментите от синьо стъкло. Вградените в стените стълбове били облицовани с благородно дърво, върху което лъщели като злато безброй розети от бронз.

Минавайки през три двукрили врати, посетителят достигал най-после преддверието. Оттам влизал в банята, където се измивал и намазвал с благоуханни масла, обличал празнични дрехи и едва тогава се отдръпвала встрани завесата от вратата, която водела към тронната зала. През страничните отвори под самия покрив прониквали слънчеви лъчи и изпълвали стаята с мека тържествена светлина. Между четири стълба, които поддържали тавана, се намирало огнището — светилището на дома. Едва ли някога човек от народа е бил допушан тук!...

{img:pogrebani-gradove-p47.png|#Проучените от Дьорпфелд останки от Тиринт показват най-добре разположението на една укрепена резиденция на владетел от микенската епоха: (1) врати, (2) стена, обграждаща долната крепост, (3) кули, (4) стълби, свързващи долната и горната крепост, (5) преден двор, (6) насип, (7) главна врата, (8) складове, (9) вътрешен двор, (10) външен двор}

До разкошните зали има и много други по-малки стаи. Един коридор води от главната зала към разположените встрани женски помещения. Зад самите дворци се намира един още по-голям затворен двор, който е свързан посредством стълба с горните дворове, така че пътят до него не минава през залите на двореца. Под този двор се намира продълговатата долна крепост, която е включена в общата крепостна стена, но е отделена чрез междинна стена от акропола. За долната крепост не могат да се дадат повече подробности, тъй като тя още не е разкопана. Знае се само, че нейната пазена от масивна кула главна порта, през която се достигало и в горната крепост, е била главният вход на крепостта.

Пергамос, Микена и Тиринт са много по-стари от Илиадата. Епохата, която описва Омир, отдавна била отминала, племената, чиито борби е възпял, отдавна били измрели, но събитията, увековечени в песните му, се потвърждават от разкопките на Шлиман. Както благодарение на своя усет той успял да разкрие дворците на Приам и Хектор, твърде вероятно е в Микена Шлиман да се е натъкнал на крепостта, откъдето родът на Атрей е властвувал над страната и Агамемнон е потеглил на война срещу Троя.

В науката обикновено наричат ахейци носителите на старогръцката култура. Но колкото повече данни натрупвали археолозите, толкова по-ясно личало влиянието на Изтока върху тази ахейска култура. Гръцките легенди разказват, че най-старите царе били дошли от страните на Изтока — Кадмос от Финикия, Данаос от Египет и Пелопс от Фригия. Шлиман намерил указания, че между ахейската култура и остров Крит съществува някаква връзка. Затова той посетил острова заедно с Дьорпфелд и след като открил развалините на някакъв дворец при Кносос, решил да започне тук нови разкопки.

Но това решение не могло да бъде изпълнено, тъй като на 26 декември 1890 година смъртта сложила край на изпълнения му с

труд живот. По това време Шлиман бил в Неапол, където бил отишъл, за да разгледа новите предмети, постъпили в музеите, и да сравни резултатите от последните разкопки в Помпей със собствените си изследвания.

Тялото на Шлиман било пренесено в Атина, в града, където вече от десетки години бил установил постоянното си местожителство, и тук в собствения му дом била извършена една толкова тържествена погребална церемония, с каквата надали някога е бил удостояван някой изследовател или учен. Над главата на покойника стоял бюстът на любимия му Омир.

Гробът на Шлиман се намира близо до Атина, на едно място, което той сам си бил избрал. „Във вечния му покой го приветствуват Акрополът с Партенона, колоните на Зевс Олимпийски, синият Саронски залив, благоуханните планински вериги на Аргонида, зад които се извишават Микена и Тиринт.“

Нишката на Ариадна

Остров Крит се издига от сините води на Средиземно море на почти еднакво разстояние от Азия, Европа и Африка. Той е 260 километра дълъг и неговите планини достигат почти 2500 метра височина. В долините и по ниските хълмове виреят маслини и прекрасни овощни дървета. Тук има голямо изобилие от портокали и лимони, круши и ябълки, орехи и други плодове. По лозята зрее сладко грозде, но то отдавна вече е загубило популярността си, с която се е славело в древността. Изчезнали са някогашните гори; сега сочни пасища покриват високите планински склонове, а горе между отвесните скали живеят диви кози.

Тесни, мрачни клисури прорязват планината, безброй големи пещери служат за убежище на дивите животни. Най-прочутата от тях е пещерата Дикте в планините Лапители. Според гръцката митология тук майката на боговете Реа криела сина си Зевс от баща му Хронос, който искал да го изяде, както бил изял всичките си деца. Козата Алматеа кърмила малкия Зевс, докато израснал, и от върха на Олимп започнал да господствува над всички гръцки богове. Чудни приключения разказва

легендата за него.

Веднаж когато Европа, дъщерята на царя на Тир, се разхождала с другарките си по брега на морето, към тях се приближил един бик. Неподозирайки нищо лошо, принцесата се заиграла с него и дори се качила на гърба му. Веднага обаче бикът бързо побягнал, скочил в морето и пренесъл на гърба си царската дъщеря на остров Крит. Тук Зевс, който се бил преобразил на бик, взел пак човешкия си образ и Европа станала негова жена. Тя родила син — Минос, който по-късно станал цар и се славел по цял свят като мъдър законодател и могъщ господар на моретата.

Едва през елинистичната епоха легендата превърнала мъдрия владетел в жесток тиранин. При големия дворец в Кносос, който бил построен по заповед на цар Минос, имало един лабиринт — сграда с безброй помещения и коридори, така преплетени, че никой чужденец не можел да се оправи в тях. Тук живеел Минотавърът — чудовище с тяло на човек и глава на бик, което се хранело с човешки жертви. Тъй като атиняните били убили Андрогееос, един от синовете на Минос, царят заповядал Атина да изпраща редовно по седем младежи и седем девойки в Крит, за да бъдат изядени от Минотавъра.

През това време Тезей, синът на атинския цар Егей, бил израснал и станал силен и храбър младеж. Когато настъпило времето наново да се изплаща жестокият данък на Минос, младежът се включил доброволно в числото на жертвите и заминал за Кносос. Ариадна, дъщерята на критския цар, видяла красивия младеж, влюбила се в него и решила да го спаси. Тя му дала едно кълбо и го посъветвала да завърже конца за входа на лабиринта и постепенно да го развива, докато върви навътре. Тезей последвал съвета ѝ. Той убил Минотавъра и с помощта на нишката на Ариадна намерил пътя към свободата. Така успял да спаси и другарите си. Тайно през нощта те напуснали острова; оттогава Атина се освободила от тежкия данък.

Легендата за критския лабиринт е занимавала не само разказвачите на древни легенди; и в по-ново време постоянно възниквал въпросът: дали има поне капка истина в легендата? Пещерата Дикте на остров Крит била известна. Следи, останали във вътрешността ѝ, говорели, че

тук някога е имало древно жертвено огнище. Пътешествениците от XIX век открили в скалите при Кносос силно разклонени галерии. Не били ли тези пещерни коридори останки от някогашния лабиринт?

Разкопките на Шлиман били вече доказали, че легендарните предания могат да служат като ценни указания на археолозите. И така почти в едно и също време една италианска експедиция и английският археолог Артър Еванс започнали разкопки на остров Крит. Италианците проучвали южната част на острова, а англичанинът се заинтересувал от развалините при Кносос, който се намирал недалеч от северния бряг на острова. Още преди време той се бил срещнал с Шлиман и последният специално му обърнал внимание на тази местност. Любопитството на английския археолог нараснало още повече, подсилено от едно негово лично преживяване.

{img:pogrebani-gradove-p48.png|#Цели векове Крит е господствувал над Средиземно море}

През 1893 година Еванс се разхождал из улиците на Атина и наблюдавал изложените стоки. Когато минавал покрай големите елегантни витрини, погледът му се спирал обикновено на претъпканите магазини за сувенири. „Тук на главната улица едва ли ще намерим това, което търсим — казал най-после той на човека, който го придружавал. — В тези магазини не се предлага нищо друго освен фабрично изработени сувенири. Да отидем на «Обущарската улица» и надникнем в антикварните магазини. И там има доста неинтересни неща, но понякога между тях се намира нещо по-ценно, някоя случайна находка или вещ, измъкната от разкопките.“

И действително той намерил малки каменни плочки, изписани с особени знаци. „Какви ли са тези тайни знаци? — се запитал Еванс. — Те напомнят на египетските йероглифи, но явно не в долината на Нил трябва да се търси произходът им.“ Обърнал се към търговеца и той му отговорил, че плочките били от Крит. Сега за Еванс нямало вече място за колебание. През пролетта на 1894 г. той слязъл в критското пристанище Хераклејон. Целта на пътуването му била да разгледа хълма Кефала, разположен четири километра от Кандия, където Шлиман предполагал, че се е намирал дворецът на Минос. Но нова изненада го очаквала: копаейки по хълма, един от жителите на острова се бил натъкнал на останки от зидове; бил намерил и голям брой делви.

Еванс успял да откупи от собственика на мястото няколко парцела, след което започнал разкопките. Критските работници се заловили с увлечение за работата. Те искали на всяка цена да открият останките от двореца на могъщия цар, който някога властвувал над техния остров. Най-напред се появили отделни останки от зидове, после те се съединили и образували основи, а на места и ясно очертани помещения на огромен дворец, който се простираше на повече от два и половина хектара земя. Нямаше никакво съмнение — това била резиденцията на могъщия критски цар Минос!

Работата продължила дълги години и най-после било разкрито едно истинско чудо на някогашната архитектура. Дворецът се оказал по-стар, далеч по-обширен и несъмнено много по-интересен от двата замъка, които били открити от италианската експедиция в южната част на острова при Фаистос и Хагия Триада. Също и проучванията му разкрили много по-съществени неща за културата на Крит, отколкото са намерени в развалините на древните градове Кносос, Палайкастро, Гоурния и Закро. Тези многобройни останки от древни селища, разпръснати из цялата страна, могли само да допълнят общата картина. Извънредно голям е днес броят на плочките с надписи. Върху по-старите има знаци, които напомнят на египетските йероглифи и спадат към образното писмо; знаците върху по-новите плочки са съставени от черти — това е тъй нареченото линейно писмо. Това писмо съдържа сравнително по-малък брой различни знаци и затова учените са на мнение, че критяните са имали вече азбука. Това трябва да е било около 2000 години преди създаването на финикийската азбука, а общо се приема, че тя именно е послужила за основа на гръцката азбука. За съжаление доскоро никой не беше успял да разчете критската писменост и едва в най-ново време двама английски инженери можаха да я дешифрират. Следователно от това, което кирките и лопатите са извадили изпод земята, ни става ясно как са живеели хората на Крит, но ние още нямаме никаква представа за техния духовен живот.

Най-старите находки, събрани от Еванс, доказват, че Крит е бил обитаван още през новокаменната епоха (неолита). Ранноминойска — така нарича Еванс критската медна епоха. Към това време принадлежат, както може да се заключи от намерени оръжия, сечива и съдове от печена глина, голям брой жилищни постройки и гробници на острова.

Средноминойският период, който започва от бронзовата епоха, се оказва приблизително съвременник на средното египетско царство, което достигнало връхната точка на своето могъщество към 2000 г. пр.н.е. — това е периодът, през който в Крит са били построени монументалните дворци.

{img:pogrebani-gradove-p49.png|#Намереният във Фаистос глинен диск с образно писмо, чийто произход е спорен и което още не е могло да бъде разтълкувано}

Най-големият от тях, дворецът при Кефала, бил изграден върху основите на някакъв по-стар дворец. Как е бил разрушен този по-стар дворец, дали от земетресение, или някакво друго бедствие — не ни е известно. Във всеки случай много скоро след това върху развалините на стария дворец бил издигнат новият, който го превъзхождал не само по големина, но вероятно и по красота. До хълма водели стъпала с прекрасни колонади. Здрави врати затваряли входа към обширните вътрешни дворове. Тук други стълби привличали погледа — много по-големи, отколкото изисквали размерите на сградата. Очевидно те са служели и за друга цел. Кноският дворец бил не само резиденция на владетеля, но и място за религиозни обреди. На големи празници там ставали тържествени процесии и в дворовете се събирал много народ. И днес още следите в каменната настилка сочат пътя, по който са минавали процесииите. Запазени са още и каменните олтари, на които са се извършвали и жертвоприношенията, а стълбите вероятно са служели като трибуни за зрителите.

{img:pogrebani-gradove-p50.png|#Критски съд с линейно писмо}

Критяните обожавали слънцето. За това свидетелствуват многобройните символи, разпръснати по целия остров. Обредите в чест на бога-слънце се извършвали под открито небе — на о. Крит не е имало тогава храмове; намерените останки от храмове са от по-ново време. Малки параклиси били открити в дворците и в някои къщи в градовете, но те не били пригодени за религиозни обреди. Изглежда, че те са служели за хранилища на религиозни съдове и предмети.

Критяните са имали сигурно светилища всред природата — в пещерите или по върховете на планините. Но големите жертвоприношения от името на държавата, тържествените годишни празненства и борби с бикове са ставали в заградените от дворците

дворове. На тези празници хората пристигали в тържествени процесии. Върху намерена в Крит купа е изобразена процесия в чест на жътвата. От сцената лъха живот и веселие: радостни селяни пеят весела песен, посветена вероятно на плодородието.

Сградите около дворовете се издигат върху основи от дялани камъни и ако се съди по останките от стълбите, постройките били на няколко етажа. Устройството на палата говори за много високо културно равнище. Така например са били открити останки от водопровод и канализация, запазена е дори една баня с глинена вана и клозет с водно промиване. Спалните и дневните помещения се осветявали от тавана и били сравнително малки. В тях не могли да се поместят големи мебели и затова трябва да си представим стаите, обзаведени с по-малки домашни вещи; вероятно възглавниците и пъстрите тъкани са придавали особена уютност. Стените били украсени с рисунки в светли тонове, за което свидетелствуват останки от стенописи.

Добре запазена е тронната зала до стаите на царя. И това представително помещение не е голямо — квадратна стая с шестметрови стени, — но и днес то прави впечатление на посетителя с тържествения си характер. Освен тронната зала се очертават ясно стаите на царицата и непосредствено до тях зала, чието култово предназначение се вижда от изображението на двойна секира — символ на боговете. Често срещащите се символи — бикова глава, бикови рога, двойна секира — заемали важно място при свещените обреди. Шлиман намерил такива символични изображения още в Микена.

{img:pogrebani-gradove-p51.png|#Английският археолог Еванс е разкопавал двореца в Кносос в течение на десетилетия. Схемата показва: (1) сцена, (2) помещение за стражата, (3) колонна зала, (4) северен двор, (5) вътрешен двор, (6) западен двор, (7) зала, (8) жертвеник, (9) югоизточен двор. Незаградените бели квадрати и защрихованите части показват: тронната зала (вляво от вътрешния двор), „залата на двойната секира“ (вдясно горе) и стаята на царицата (вдясно долу)}

Големи скулптури не са били открити досега в Крит; но многобройните по-малки художествени произведения говорят за високата култура на населението и дават нагледна представа за битата на

критяните, както и за техния външен вид. Мъжките фигури са жилави, сухи и спортни. Облечени са с някакво облекло, подобно на престилка, и високи, бели, островърхи ботуши. Жените са нежни и закръглени; облечени са в дълги рокли, богато надиплени и с отворена отпред къса дреха. Една прекрасно изработена фигура от слонова кост и злато представлява богиня, която държи две змии, а друга фигурка представлява танцуваща богиня. Критските майстори умеят да предават движение. Прекрасен пример за това са инкрустираните със сребро и злато фигури върху острието на нож, намерен при Кносос: четирима мъже, носещи големи щитове, нападат с копията си три лъва, двата лъва бягат, а третият е застанал готов за борба.

{img:pogrebani-gradove-p52.png|#Изящна ваза от периода на разцвета на критската керамика}

Чудно красива е и критската керамика; тя далеч надминава всички гърнчарски изделия на предшестващите епохи. Върху черния фон на тънките съдове са изрисувани бели, жълти, оранжеви или червени прави линии; при по-късните изделия се виждат орнаменти от извити линии и спирали, раздвижени и все пак строги. От по-късните епохи са запазени критски вази, върху които на светъл фон с тъмни или на тъмен фон със светли тонове са изобразени по много жив начин лилии, охлюви, сепии и други растителни или животински мотиви.

{img:pogrebani-gradove-p53.png|#Принцесата с ковчезето от слонова кост". Тази фреска от Тиринт ни дава представа за облеклото на благородните критянки}

За духовния живот на Крит нямаме преки данни. От изображенията на борби с бикове, в които участвуват младежи и девойки, можем да съдим, че бикът е бил обожаван; същото заключение можем да извадим и от легендата за Минотавъра. Но това, което са създали критяните в областта на науката и поезията, досега не ни е разкрито от никакъв документ; и тази тайна ще остане неразгадана дотогава, докато не успеем да разчетем писмените им паметници със същата сигурност, с която четем клинообразното писмо на Месопотамия или египетските йероглифи. Засега трябва да се задоволим с това, което египетските находки ни разкриват за културата на острова по онова време. По тях съдим, че след 2000 г. пр.н.е. средноминойската култура процъфтява в Крит. Към 1600 г. пр.н.е.

критяните започват да търгуват с Египет — обменяли съдове и разни други стоки. В канцеларията на египетския фараон се учели да пишат имената на „кафтиу“ — това са късноминойски имена.

{img:pogrebani-gradove-p54.png|#Гръцка скулптура от шестия век пр.н.е., намерена в Крит. След залеза на критско-микенската цивилизация започва развитието на една нова култура, чието изкуство е още в началната си фаза}

Между 1600 и 1400 г. пр.н.е. Крит е на върха на своята политическа и военна мощ; по това време и критската култура достигнала пълния си разцвет. Могъщи владетели царували в дворците при Кносос, Файстос или Хагия Триада; на острова изникнали богати градове. По-късно с издигането на силни царски родове на континента политическото господство в източното Средиземноморие минало у ахейците (Микена и Тиринт). Но едва нахлуването на дорийците през 1000 г. пр.н.е., което унищожило ахейската култура на континента, сложило край и на цивилизацията на остров Крит. И въпреки това векове наред се е говорело за могъществото и величието на Крит. За този блясък свидетелствува не само легендата за лабиринта на Тезей, но и разказът за палата на Алсиной, царя на феаките, на остров Скерия, където, според преданието, достигнал Одисей.

Легендите и митовете, достигнали до нас от дълбока древност, са привлекли на остров Крит мнозина изследователи и сякаш тези хора, между които първи е Шлиман, са следвали нишката на Ариадна, за да излязат от лабиринта на неизвестното и се насочат към светлината на историческата действителност.

Запазени в пепел градове

Било 24 август на 79 година от нашата ера. При нос Мизенум в Неаполитанския залив била хвърлила котва римска ескадра под командването на Плиний Стари. На хоризонта на изток се издигал заплашително Везувий. Преди шестнадесет години той бил опустошил града Помпей и околностите му. Още не били възстановени загубите, а ето че сега започвал отново да действа.

Над кратера се виел огромен облак. Той се издигал нависоко и се

разклонявал в разни посоки. В зависимост от това, дали носел пушек или пепел, ту изглеждал белезникав и блестящ, ту пък мръсен, на тъмни петна. Това явление се сторило твърде интересно на учения Плиний и той решил, че заслужава да го изследва по-отблизо. Тъкмо дал заповед да му приготвят една лодка с гребци, когато му предали писмо от командувачия корабите при Резина, които се намирали в голяма опасност, тъй като били хвърлили котва в подножието на Везувий. Тогава Плиний заповядал да пуснат в морето квадрилими* и вместо на научна експедиция потеглил на помощ на застрашените кораби. Въпреки опасността, която го грозяла през време на пътуването, той успял да издиктува на един писар всичко, което наблюдавал при разрастващото се бедствие. Отначало пепел посипала корабите; колкото повече се приближавали към планините, толкова по-горещ и по-гъст ставал този дъжд от пепел, към който се примесили парчета пемза и буци лава. Било вече невъзможно да спрат при Резина, затова корабите продължили към югоизточната част на залива и стигнали до Стабия. Междувременно настъпила нощта. Плиний се настанил в една къща и легнал да си почине, но за спокойствие и дума не могло да става. Силни земни трусове застрашавали да сринат къщата, а освен това пепел, примесена с пемза, падала в такива големи количества, че той се страхувал да не бъде затрупан. Тогава увил около главата си възглавници, за да се предпази от падащите камъни, и излязъл на морския бряг, където се били струпали изпадналите в отчаяние местни жители. Когато поради пламъците и серните пари и тук станало невъзможно да се стои и хората побегнали, Плиний не бил в състояние да ги последва. Бил вдишал прекалено много отровни пари и сега напразно се опитвал да се изправи, подпомогнат от двама роби. Но силите му се изчерпали и той се отпуснал безжизнен на земята. На сутринта намерили трупа му незасегнат.

[* Лодки с четири реда гребла. — Б.пр.]

{img:pogrebani-gradove-p55.png|#Градовете Помпей и Херкулан, които Везувий е засипал, са били разположени на красивия Неаполитански залив}

Това описание за изригването на Везувий, предадено в две писма — до племенника и до доведения син на учения римлянин, — е единственият разказ на очевидец за бедствието, при което били

унищожени двата града Помпей и Херкулан.

От поройните дъждове, паднали по същото време, пепелта, която Везувий изсипал над Херкулан, се спекла заедно с камъните в шуплест туф. По-късни изригвания посипали върху този камък нова пепел, която се превърнала в плодородна почва. Над стария град изникнали нови градове — Портичи и Резина — а за Херкулан останал само смътен спомен.

{img:pogrebani-gradove-p56.png|#Накит, представляващ маска, намерен при разкопките в Помпей}

През 1719 година при копането на кладенец край Портичи открили на около 30 метра дълбочина известен брой статуи, някои от които били доста добре запазени. Две от тях били изпратени в Дрезденската галерия. Към Херкулан се събудил жив интерес. В 1750 г. бил пробит тунел през вкаменената лава и под земята достигнали до театъра на засипания град. През този коридор минавали и посетители, за да разгледат някогашния театър. В по-късните десетилетия били изследвани и други постройките, като изравяли част от тях, а след това наново ги засипвали. По този начин били събрани богати находки от статуи, стенописи, мозайки и съдове. В една къща била открита дори цяла библиотека от около 3000 свитъци папируси. Но в същност по онова време правили разкопки по същия начин, по който рудничар търси ценни руди: събирали редките находки и с това работата се приключвала. Едва в деветнадесетия век хората разбрали колко е важно за науката тези свидетелства от древните епохи да останат по възможност на първоначалните си места. Тогава почнали да разчистват внимателно вкаменената вулканична пепел (пластът имал повече от десет метра дебелина) и по този начин в Херкулан били разкопани цели къщи. По вид те отговаряли напълно на къщите в Помпей, които са много по-лесно достъпни от тях. Преимуществото, че са били по-добре запазени от вредители и крадци, не е толкова голямо, че да заслужава огромния труд по разчистването им и затова археолозите са се отказали до известна степен от големи разкопки в Херкулан.

{img:pogrebani-gradove-p57.png|#Този накит, намерен в Помпей, показва влиянието на елинистичното изкуство}

Съвсем другояче стои въпросът с Помпей. Тук първоначално паднала градушка от вулканични камъни, а след нея се изсипал дъжд от пепел. На някои места, сякаш натрупани от виелица, са се образували пластове с огромна дебелина, а на други места като че ли пепелта е била пометена от буря. По този начин градът не е бил напълно затрупан. Броят на човешките жертви бил сравнително по-малък. След бедствието стопаните се върнали, за да приберат онова, което останало незасегнато; освен тях се появили и крадци, които задигнали каквото им попадне.

С течение на времето изчезнали и последните следи от града, които се виждали над земята; но за местните жители хълмът, под който е затрупан Помпей, и до ден днешен си е запазил името „чивита“, тоест „градът“.

Помпей е бил открит наново през 1848 г. и ето че и тук започнало усилено търсене на съкровища. Всички преносими вещи били измъкнати и голяма част от тях сега са изложени в музея в Неапол. В началото на XIX век започнало, макар и временно, едно по-планово разчистване на града, но фактически научните разкопки започнали едва в 1860 г., когато Джузепе Фиорели бил натоварен да ръководи работата. Неговата цел била да възстанови колкото се може по-вярно някогашния изглед на града. И той наредил да се пренесат на съхранение в музея някои бронзови статуи, но на тяхно място в Помпей поставил отливките им; по негово нареждане специалисти свалили някои фрески от стените и ги пренесли в музея, за да ги запазят от атмосферните влияния; той обаче бил първият, който излял гипс в празнините на лавата, останали от разпадналите се трупове, и по този начин получил съвсем верни отпечатъци от мъртвите жители на Помпей. Фиорели установил метод, по който сградите могли да се запазят в състоянието, в което били намерени. Така била запазена най-напред къщата на Ветти и впоследствие и много други. Освен това той успял да възстанови дори и градината на Ветти; за някои скулптури и фрески взел такива предохранителни мерки, че те могли да останат на старото си място. Този начин на работа се е запазил и досега. Днес човек може да влезе в много помпейски къщи и да ги намери такива, каквито са били преди 19 века, сякаш никога не са били затрупани от вулканична пепел.

Нека се разходим първо из центъра, в който се е развивал градският живот — така наречения „форум цивиле“. Това е главната част на града (33 метра широка и 157 метра дълга), незастроена, обградена от колонади и застлана с големи каменни плочи. В модерния смисъл на думата това централно място едва ли би могло да се нарече площад. Наоколо се издигат пиедестали на статуите на императори и заслужили граждани. По-тясната, северната част завършва с храма на Юпитер — бащата на боговете. Обширната сграда в северозападния ъгъл, наречена мецелум, вероятно е служела за градски хали; на източната страна се минава покрай храма на богинята покровителка на града и храма на Веспасиан и се достига до „Евмахия“, дома на тъкачите, където били изложени платове за продан. Колко взискателни са били клиентите, личи от един стенопис, нарисуван в друга сграда: клиентите опипват изпитателно плата, пред тях е застанал продавачът, който предлага своите платове и настойчиво хвали стоката си.

{img:pogrebani-gradove-p58.png|#Перистилът на къщата на Ветти в Помпей}

{img:pogrebani-gradove-p59.png|#План на Помпей: (1) вилата на Диомед, (2) вилата на Итем, (3) градска стена, (4) къщата на Мелеагер, (5) „къщата с Диоскуритите“, (6) „къщата с малката чешма“, (7) „къщата с фавна“, (8) къщата на Лукреций, (9) „къщата с балкона“, (10) къщата на Сирикус, (11) къщата на Мацелум, (12) храмът на Юпитер, (13) градският форум, (14) храмът на божествата-покровители на града, (15) храмът на Веспасиан, (16) къщата Евмахия, (17) административна сграда на форума, (18) базиликата, (19) храмът на Аполон, (20) Стабианските обществени бани, (21) къщата на Корнелий Руф, (22) големият театър, (23) малкият театър, (24) казармата на гладиаторите, (25) триъгълният форум, (26) амфитеатърът, (27) Стабианската врата, (28) централните бани, (29) къщата на Ветти, (30) Херкуланската врата, (31) вратата към Везувий}

Южната страна на форума е обкръжена от административни сгради, а на югозападния ъгъл, срещу „Евмахия“, се издига така наречената базилика, където гражданите се събирали, за да обсъдят въпросите, които ги вълнували. Техните речи обаче не били в стила на великия оратор Цицерон. Те ругали високите цени на пазара, ядосвали се, когато търговията им носела загуби, но премълчавали доходните си

сделки. Разисквали изборите на магистрати и се горещели от изборната пропаганда по стените на къщите. Те знаели колко струват кандидатите, възхвалявани като „добродетелни, заслужили, отлични“ мъже, „които ще се погрижат за поевтиняването на хляба“ и пр., и изпитвали чувство на злорадство, когато пропагандата на противниците наричала същите кандидати „мошеници“ или „пияници“. Въобще рекламите, написани по стените, били много популярни. На различни места в града било написано с ярки червени букви: „На еди коя си дата ще се бият гладиаторите на едила* Панза. Между тях е и Ниетелий, любимецът на всички граждани! Ще се състои борба и между гладиатори и животни! При каквото и да е време! Ще бъдат обтегнати платна за сянка!“ Любителите на спорта разпалено спорели за изхода на борбите и се обзалагали кой ще излезе победител. В оживени разговори те излизали от базиликата и тръгвали наляво, без дори да поглеждат обградения от колонади храм на Аполон, който виждали всеки ден. Продължавали нататък пак покрай обширните градски хали. Някои използвали случая да изчезнат за миг в обществения клозет на края на пазара, а след това, изпълнени с достойнство, се разотивали по домовете си. Гражданите били доволни от себе си, от света и от времето. Когато напущали главните улици — най-широката от които е девет метра, — те минавали по също така добре павирани улички покрай боядисани в ярки цветове къщи с издадени над улицата горни етажи. Платната на улиците били покрити с четвъртити дялани камъни. При проливни дъждове улиците се превръщали в буйни реки, но високите тротоари от двете страни оставали проходими, а на места наредени един след друг камъни давали възможност да се мине от другата страна на улицата, без да се гази из водата.

[* Висш градски чиновник. — Б.ред.]

{img:pogrebani-gradove-p60.png|#Дори в по-скромните квартали на Помпей улиците били добре павирани}

По онова време тъкмо бил започнал строежът на канализацията, която трябвало да поеме дъждовната и отточната вода от къщите. Снабдяването на гражданите с прясна вода за пиене било отдавна уредено. Многобройни чешми с течаща вода оживявали уличната панорама. Извън това от цистерни, издигнати върху високи иззидани стълбове, оловни тръби доставяли вода в отделните къщи. През 1902 г.

близо до града бил намерен един резервоар, където водата се избистряла, а после се разпределяла по градския водопровод. Богатите къщи имали и свои собствени кладенци.

В архитектурно отношение частните къщи в града са най-разнообразни. „Къщата на трагичния поет“, която английският писател Бълуер-Литън е избрал за дом на главния герой на романа си „Последните дни на Помпей“, е станала твърде популярна чрез тази книга. И днес още тази къща буди голям интерес с входа си, където е запазена мозайка, представляваща куче, и надпис: „Cave canem!“ („Внимание, кучето хапе!“); красивите фрески обаче са свалени от стените ѝ. В сравнение с останалите богаташки къщи, които заемат по цял блок, тя е средна по големина. В зависимост от ранга, положението, занаята и възможността на собственика бил и броят на стаите; някои къщи имат едва четири или дори по-малко помещения.

{img:pogrebani-gradove-p61.png}

{img:pogrebani-gradove-p62.png|#Начертаната с черно е по-старата, италианската част; застрихованата — по-късно прибавената гръцка част на къщата на заможен помпейски гражданин. (1) вестибюл и коридор, (2) атриум, (3) открити стаи, (4) таблинум — работен кабинет, (5) обграден с колонада двор, (6) гостна стая, (7) басейн за събиране на дъждовната вода, (8) коридор, (9) заден вход}

Почти в никоя от къщите не липсвал атриумът — четириъгълен покрит двор с наклонен навътре, поддържан от колони покрив, в средата на двора имало голям отвор, от който се виждало небето. На това място обикновено седали обитателите на къщата при хубаво време. При дъжд водата се стичала в средата на атриума и се събирала в един басейн, наречен „имплувиум“; защото дори и в къщите с водопровод събирали ценната дъждовна вода. От улицата се влизало в дома през предверието (вестибулума) и коридора, вляво и вдясно на който се намирили магазини. Техните прозорци единствено оживявали улицата, тъй като иначе само малки прозорчета прорязвали тук-таме фасадите на къщите. Срещу входа, напълно отворен към „атриума“, се намирал „таблинумът“, който служел за приемна стая и работен кабинет на господаря. От двете страни на атриума били разположени „кубикулите“ — малки помещения за робите в по-заможните къщи, или пък спални в по-скромните семейства. Един коридор, наречен „андрон“, водел от

атриума към перистила и градината, в която фонтани и статуи свидетелствували за състоянието и вкуса на собственика. Перистилът се състоял от четири, понякога от три или две колонади.

Зад перистила били трапезарията и приемната. В нито една от къщите не липсвал „постикумът“, задният вход, през който господарят могъл незабелязано да се измъкне, за да избегне някой неприятен посетител.

Изящните подови мозайки са едни от най-ценните и красиви художествени произведения, открити в Помпей. Най-прочута измежду тях е мозайката „Битката на Александър“ в „къщата с фавна*“. Тя предава момент от битката при Иса: Александър Македонски напада персийския цар Дарий и пробоща един от пълководците му. При разкриването на мозайката в 1830 г. присъствувал и синът на Гьоте — Август. Баща му, Йохан Волфганг Гьоте, получил в 1832 г. копие от нея и по този повод писал в дневника си: „Съвременниците и потомците ни не ще могат да анализират правилно такова чудо на изкуството и след проникновено съзерцание ще бъдат принудени да се върнат наново към простото и чисто удивление.“ Мозайката сега се намира в музея в Неапол. Къщата, от която тя била взета, се нарича и днес още „къщата на Гьоте“ или „къщата с фавна“ по една особено красива бронзова статуя на фавн, намерена в нея.

[* Фавни (от лат. Faunus) — митологически същества, покровители на стадата. Изобразявани били в човешки образ, но с рога и понякога с кози крака. — Б.ред.]

{img:rogrebani-gradove-p63.png|#Художествено изработени лампи са осветявали домовете на богатите граждани от Помпей}

Любителите на изкуството и учените днес по-лесно могат да добият обща представа за художествените произведения на града, отколкото някогашните жители на Помпей. Мозаичните подове, бронзовите статуетки, мраморните статуи и богато изрисуваните стени, както и всички други луксозни предмети или вещи за всекидневна употреба били частна собственост и никой не можел да ги види освен собственикът, семейството и прислугата му, приятели или гости. Малцина са имали достъп в разкошната „къща на Панза“, както тя е наречена в един изборен позив, написан върху фасадата ѝ. Днес вратите на тази къща са широко отворени за всеки посетител.

Сега през неделните дни човек може свободно да се разхожда из главните улици и знатните къщи на Помпей, без на градските врати някой да събира обичайната някога входна такса. През останалите дни водач ви съпровожда и ви дава нужните обяснения за всичко, което бихте желали да видите. Развеждат ви из „къщата на Мелеагер“ с най-хубавия перистил в цял Помпей и в добре запазената „къща на Ветти“ с богатите ѝ стенописи; показват ви и други къщи като например „къщата с Диоскурите“, наречена по една вече, пренесена оттам фреска, „къщата с малката чешма“, която носи името си от красивата ниша с чешма, украсена с мозайки и с две статуи, представляващи рибар и момче с гъска. Богата и кокетна е и „къщата на Лукреций“ с най-различни статуи в градината си. „Къщата на Сирикус“ е прочута със стенописите си, където между другите сцени е изобразен Херкулес при Омфала; освен това къщата притежава собствена фурна. На посетителя показват и някогашните работилници, мелници, хлебарници, кожарски работилници, обуварници, тепавици и бояджийници и по-малките къщи на останалите жители; защото в тях именно се вижда умението и на по-бедните граждани да придават изящество на своите домове дори и когато те били по-обикновени, а понякога и доста скромни.

{img:pogrebani-gradove-p64.png|#Бронзов съд от Помпей}

Към големите вили, разположени пред стените на града, трябва да споменем и „вилата на Диомед“, която била построена до Херкулановата порта и имала над 70 помещения. Когато човек влезе в нея, добива истинска представа за стихийното бедствие, жертва на което е станал Помпей. В избата за вино на вилата били открити осемнадесет скелета на хора, които вероятно са потърсили убежище тука с надежда, че ще могат да се спасят от изригването на вулкана, а до стълбата бил намерен деветнадесетият скелет; явно, че някой се е опитал да избяга, но е било вече твърде късно. Отсрещната „вила Итем“ е известна със стенописите си, които разпалили ожесточени спорове между учените. Сюжетът на картините карал някои от тях да вярват, че на това място са ставали тайни религиозни празненства, други отхвърляли това твърдение. Но и до днес спорът не е окончателно разрешен.

Повечето от сюжетите на монументалните скулптури и художествени произведения в Помпей са из областта на митологията и

историята. Но за нас и сцените от ежедневиия живот представляват не по-малък интерес, дори когато художествената им стойност не е толкова голяма. Тук ние виждаме млади момичета, които играят на ашици, любима и до днес игра на децата, или сме зрители при пазаруването на обувки, платове, хляб и сладкиши; на друго място виждаме как в училище наказват ленивия ученик за назидание на другите.

Нека се спрем по-обстойно и на някои обществени сгради — на първо място на обществените бани. По-добре запазени от баните Фортуна, разположени недалеч от форума, и от централните бани в средата на града са Стабиановите бани — най-старата от този вид постройките, достигнала до наше време. Устройството на тези бани било така съвършено, че като се имат предвид летните горещини, човек може лесно да си представи как къпещите се са прекарвали тука часове, понякога и цели сутрини или следобеди, наслаждавайки се на отмората и прохладата, които намирали на това място. В Стабиановите бани имало две отделения — женско и мъжко, а между тях се намирало отоплителното помещение. Във всяко отделение имало съблекалня и топла и студена баня. Освен това в мъжкото отделение имало и игрище, обградено с колонади. Всичко било предвидено, само с едно нещо трябвало да разполага човек — време! Едва ли дребните занаятчии, които са живеели, спели и работели в малките си работилнички, са могли да си позволят лукса да посещават по-често баните. Затова пък те не пропускали игрите. Голямата слабост на римските граждани били гладиаторските игри, които можем да сравним с големите спортни фестивали в наши дни.

Игрите в Помпей ставали в три театъра. Някакъв забогатял римски спекулант се заселил в Помпей и дал средства за построяването на големия театър, който се състоял от сцена, авансцена (оркестра) и разположени амфитеатрално места за зрителите. Изчислено е, че на трите, издигащи се една зад друга трибуни е имало места за 5000 души.

Сградата е разположена на „триъгълния форум“, най-старата част на града. По времето, когато Помпей е бил гръцка колония, на това високо място навярно се е издигала градската крепост — акрополът.

Останките от храм с дорийски колони датират вероятно от ония дни. По-късно една галерия с колони била построена около целия триъгълен площад. По този начин той служел едновременно като огромно фоайе на театъра.

Съвсем близо до големия театър се издигал малък закрит театър, който побирал 1500 души. Смята се, че това е концертната зала, в която били ставали музикални тържества.

Един комплекс от постройки, свързан непосредствено с театъра, ни разкрива всичко онова, което човек можел да види от сцената. Първоначално тук се намирала „арената“, игрището, на което се упражнявали младежите от Помпей. По времето на Нерон в покритите колониади, които обкръжавали четириъгълното игрище, били вградени два етажа с малки стаички. Множеството шлемове, набедреници и гладиаторски оръжия доста ясно говорят в какво е било превърнато игрището на младите граждани — казарми за професионални гладиатори, които трябвало да се бият в театъра един срещу друг или срещу диви зверове, докато победят или паднат в боя. Обикновено това са били нещастни роби, справедливо или несправедливо осъдени хора; а понякога и военнопленниците са били заставяни да стават гладиатори. Тези, които не искали да се покорят, били отвеждани в тъмницата на арената и там ги оковавали във вериги. Днес трудно можем да разберем как тези жестоки зрелища са могли да привличат жителите на града и околностите му; но фактът, че дори големият театър не бил достатъчен да задоволи жаждата за зрелища на тълпите, ни дава бегла представа за популярността им. В третия театър — амфитеатъра, — намиращ се в югоизточната част на града, е имало места за 20 000 посетители и специални ложи за жени в галерията. Тук те можели да се наслаждават до насита на кървавите игри на гладиаторите.

Днес Помпей привлича много от туристите, дошли да посетят Италия. Той представлява интерес за всички учени, които се занимават с древността или историята на изкуството. Според преценката на професор Перниче „значението на Помпей е еднакво важно както за археологията, така и за историята на изкуството“.

През 79 година Везувий затрупал Помпей и по този начин го

запазил от постепенното разрушение, което времето носи със себе си. Сега разкопките разкриха толкова много от древния град, че ние действително имаме вече ясна картина за битата на древните римляни.

Кървави сърца за Хуицилопохтли

През март 1493 г. в цяла Испания се говорело само за един човек — Христофор Колумб, смелия мореплавател, който се бил завърнал от едно изпълнено с приключения пътешествие по океана. На другата страна на Атлантическия океан той бил открил острови, заселени с червеникавокафяви хора. Колумб бил убеден, че тези острови са близо до западния бряг на Индия, без дори и да подозира, че е открил нов континент. Този материк бил наречен по-късно Америка по името на италианския пътешественик Америго Веспучи, който пръв го описал.

В Испания Колумб трябвало да се яви пред краля и кралицата и да докладва за откритието, което бил направил през време на пътуването си. Пъстри папагали, странни препарирани животни, редки растения и полуголи индианци, татуирани и украсени с пера, били доказателства за екзотичните чудеса на новооткритите далечни морски брегове. Колумб показал и злато, не само златни зрънца, а златни буци, големи почти колкото юмрук, и много накити, които диваците били направили от жълтия метал.

Злато имало на ония острови в Атлантика! — Тази новина се разнесла с шеметна бързина, навред. И всяка година започнали да изпращат експедиции, които да изследват новата земя. В тях участвували моряци, войници, търговци и жадни за плячка авантюристи, които се надявали на лесни печалби.

Деветнадесет години след откриването на Америка испанецът Диего Веласкес успял да завладее големия остров Куба, разположен между Атлантическия океан и Карибското море. Той бил назначен от испанския крал за губернатор на Куба, но тази чест не го задоволявала напълно. Славата на Христофор Колумб и жаждата за злато не му давали покой.

Веласкес изпратил една флотилия от три кораба да направи разузнавателно пътуване към още непознатия континент Америка, по-

точно да изследва полуострова Юкатан. Мореплавателите видели по бреговете селища, но това не били селца от бедни колиби, а цели градове с хубави къщи, изградени от камък и хоросан. Местните жители, облечени в памучни дрехи, носели златни накити и били добре въоръжени с копия, мечове, лъкове и тежки дебели тояги.

Белите слезли на брега, но туземците ги посрещнали недоверчиво и враждебно, така че се стигнало до кървави стълкновения. И на други места по брега европейците не били посрещнати по-добре. Наистина успели да плякосат злато, но го заплатили с живота на четиридесет и седем души. Това накарало малката ескадра да прекъсне пътуването си и да се завърне в Куба.

Сега Диего Веласкес бил сигурен, че западно от Куба се намира континент и че там могат да се добият големи богатства. Затова изпратил три кораба, на които се намирал екипаж от триста испанци. И този път те трябвало да водят ожесточени сражения. Но въпреки това на полуострова Юкатан те успели да обменят стоки с един кацик — индиански главатар на племе. Европейците давали пъстри стъклени мъниста и дрехи, срещу които получавали от индианците златни съдове, скъпоценни камъни и великолепно украсени оръжия.

Това, което участниците в експедицията разказвали за богатството на живеещите в Юкатан индианци, разпалило у губернатора на Куба надежди за още по-големи печалби. За трети път той подготвил флотилия от десет кораба. Моряци и войници, коне, тежки и леки оръдия били готови за отплаване.

В началото на 1519 г. Веласкес поверил главното командване на флотилията и експедиционния корпус на тридесет и четиригодишния Хернандо Кортес. Кортес бил посещавал университета в Саламанка и трябвало да стане учен — правист. Но книжните науки не му допаднали. Затова се записал войник, дошъл в Куба и станал доверен секретар на губернатора Веласкес. По-късно той получил обширни владения и голям брой роби — покорените и унижени индианци. Скоро техният труд му донесъл значително състояние и с така натрупаните пари той взел участие в съоръжаването на флотилията. Дотук всичко изглеждало наред, но внезапно у Веласкес се явили съмнения дали действително Кортес е подходящ за командващ на експедиционния корпус и той решил да възложи главното командване на друг свой

приближен. Но Кортес научил своевременно за това решение и през нощта отпътувал тайно с цялата флота към континента, към най-голямото приключение в живота си.

В Юкатан туземците разправили на Кортес за една страна, която се намирала далеко на запад и се наричала Мексико. Там било могъщото царство на ацтеките. Всички народи треперели пред силата на неговия владетел Монтезума, който живеел сред приказен разкош в столицата си Тенохтитлан, разположена на високото мексиканско плато. Там златото било в несметни количества.

Сега градът Тенохтитлан станал целта, към която се стремели испанците. Те продължили пътуването си по море и слезли на суша на това място, където днес се намира търговското пристанище Веракрус. Кортес бил посрещнат гостоприемно от един пратеник на владетеля на Мексико, но гордият индианец останал крайно учуден, когато Кортес му заявил, че иска да влезе в резиденцията на цар Монтезума с войниците си. „Аз идвам по поръчение на краля на Испания, който владее целия свят от татък моретата — казал Кортес, — и искам да предам на Монтезума дарове и едно послание от него.“

Индианският благородник приел от Кортес подаръците за Монтезума и ги препратил по бързи куриери в Тенохтитлан. След няколко дни дошла делегация, изпратена от Монтезума. Индианците се хвърлили със страхопочитание пред краката на Кортес и разстлали пред него фино изплетени рогозки, върху които поставили даровете на своя господар: изтъкани със златни нишки и пъстри пера копринени платове, украсени със злато оръжия, брони, щитове и шлемове. Един от шлемовете бил напълнен догоре със златни зрънца. Към тях те прибавили скъпи огърлици, гривни и пръстени. Но най-ценното от всичко били два огромни съда от чисто злато и сребро, големи колкото колело на каруца. Но господарят на ацтеките не желал чужденците да дойдат в Тенохтитлан: нека те приемат неговите дарове като доказателство на царското му благоволение, но да не навлизат по-навътре в царството му, а да се върнат в отечеството си. Така гласяло посланието на Монтезума до испанците.

Но Кортес не бил съгласен да се върне обратно. При вида на приказните скъпоценности той, както и всички останали испанци, бил обзет от треска за злато и решил на всяка цена да завземе съкровищата

на престолния град на Монтезума. Кортес започнал да се готви да нахлуе с малката си войска в непознатата страна на ацтеките и да се отправи към Тенохтитлан.

На брега, където днес се намира Веракрус, той издигнал здрави укрепления. Но още тук се явила първата опасност експедицията да пропадне: част от войниците се разколебали и не искали да навлизат навътре в страната. Решили да вземат един кораб и в тъмнината на нощта да отплуват обратно. Кортес разкрил готвения бунт и се отнесъл безмилостно към заговорниците — двама от тях увиснали на бесилката, на третия му отсякъл краката, а другите били бичувани. Той успял да задуши бунта още в зародиша му, но не се мамел относно сериозното положение, в което се намирал. Дали сбраната пъстра тълпа от търсещи приключения и богатство хора ще понесе доброволно трудностите? Имало само едно средство да се държат здраво тези авантюристи, които могли да се управляват само с желязна строгост: като им се отсече пътя за връщане в родината. Само тогава те ще бъдат послушни оръдия в ръката на своя водач. Така разсъждавал Кортес, така и действувал: заповядал да разтоварят корабите и да ги потопят, като запазят само един кораб.

След това той оставил своите хора да избират: или да отплуват с този последен кораб в Куба, или да го последват в златната страна на ацтеките. На неговата решителност и силна воля се подчинили моряци и войници и въодушевени, те започнали да викат: „Към Мексико! Към Мексико!“

На 16 август 1519 г. малката испанска войска, състояща се от 4000 пехотинци и 15 кавалеристи, тръгнали към високото плато на Мексико. Артилерията разполагала със седем оръдия. Извън това имало 1300 въоръжени тотанаки и около 1000 индианци от други племена, които вървели с кервана като носачи. Тотанаките били отдавна поробени от ацтеките и сега с помощта на чужденците, които хвърляли из тайнствените си тръби гръм и мълнии, се надявали да добият наново свободата си.

Стръмни пътечки водели от низината до планинската верига, увенчани от покрития със сняг връх Цитлалтепетл. Бури, град и студ затруднявали напредването на войската. Много от индианците не били свикнали със суровия планински климат и измрели по пътя. Испанците

пристигнали в страната на тласкаланите, военолюбиви и горди индианци, които ацтеките не били успели да покорят. Тласкаланите били смъртни врагове на ацтеките, но въпреки това се противопоставили, когато белите искали да преминат през техните земи. Когато обаче Кортес разбил войската им, те веднага станали негови съюзници.

С ужас цар Монтезума разбрал от разузнавачи, че макар и със сила испанците са преминали през свободната държава на тласкаланите. Сега той още по-силно повярвал на старото пророчество, че един ден в страната на ацтеките ще се появят „бели богове“. Според преданията, преди много, много години добрият бог Кветцалкоатл, родоначалникът на техния народ, научил ацтеките на земеделие и така те достигнали до благосъстояние и щастие. След това великият бог, чиято кожа била бяла, напуснал Мексико и заминал през океана към изток. Народът и Монтезума били твърдо убедени, че някога този бог пак ще се върне. А сега от изток били дошли бели въоръжени мъже с четириноги чудовища. Дали не били те потомците на Кветцалкоатл?

Монтезума, който разполагал с десетки хиляди добре въоръжени бойци, можел да нападне и да избие всички чужденци въпреки техните мълниеносни гръби и коне още преди да стигнат резиденцията му. Той обаче не смеел да им се противопостави, защото белите били за него богове. Така владетелят на ацтеките не се вслушал в съвета на велможите си да избие натрапниците.

Той изпращал все нови и нови дарове на Кортес, като го молел да се върне обратно. Но испанската войска напредвала неудържимо към столицата Тенохтитлан и осемдесет и пет дни след потеглянето си от морския бряг Кортес достигнал своята цел — в блясъка на утринното слънце Тенохтитлан се разстилал като приказен град на много малки острови сред огромно езеро. Навсякъде се виждали големи каменни сгради и безброй храмови пирамиди. Плуващи градини, насадени върху дървени салове, предизвиквали възхищението на испанците! Канали, над които се извивали мостове, напомняли на Венеция. Широк, покрит с камъни насип, водел от сушата към центъра на града-остров. И днес още това разположение на града се смята като прекрасно произведение на архитектурното изкуство.

Облечени в блестящи ризници и добре въоръжени, испанските

войници, водени от офицери на коне, минавали с развети знамена под звуците на фанфари по пътя към града. Индианските помощни войски мъкнели топовете. Столицата на ацтеките заприличала на подплашен рояк пчели. От двете страни на военната колона стоели хиляди индианци. Изпълнени с ужас и страхопочитание, те падали на колене пред „белите богове“. Изведнъж тълпата се отдръпнала назад. Дълго шествие от благородни индианци с пъстри облекла и празнично украсени с пера идвали бавно и тържествено двама по двама и се отправяли към Кортес. След тях следвали двеста сановници. Те се изправили от двете страни на насипа с ниско наведени глави.

Царят на ацтеките се приближил, седнал в златна носилка и обграден от осемте велики сановници на държавата. Четирима от тях носели носилката, а другите четирима държали над царя балдахин, изтъкан от зелени пера и обсипан с блестящи скъпоценни камъни. Пред него — трима царски вестители със златни жезли в ръце.

Испанците се спрели. Велможите поставили царската носилка на земята. Хората от свитата на Монтезума застлали земята с килими, защото кракът на монарха не бивало да се допре до земята. Разкошно облеченият цар, със златни обувки, обшита с перли мантия, и корона от пера върху главата си тръгнал към Кортес, подпирайки се на раменете на двама благородници. Испанецът слязъл от коня и съпроводен от двама офицери, се приближил до Монтезума, който с царствено достойнство поздравил „белия бог“. Кортес благодарил за изпратените подаръци и поставил на врата на царя тежка огърлица от кристални мъниста.

Испанците били настанени в един от царските дворци и тук зад една зазидана врата те открили съкровищницата на Монтезума, където намерили такива купища скъпоценности, каквито никой цар от древността на бил притежавал. Кортес подготвил дворецът за отбрана, поставил постове и заповядал да изкарат оръдията на удобни позиции. Скоро гърмът на оръдията се разнесъл заплашително над града, сякаш предвещаващ страшна беда. Индианците се разтреперили, обхванати от суеверен страх.

Това именно целял Кортес. Нему било ясно, че ако царят само даде знак, неговата малка войска ще бъде напълно унищожена. В столицата белите се чувствували като мишка в капан. Те биха били загубени, ако в

тяхно лице индианците не виждали богоподобни същества.

Но в същност сега животът на испанците не бил в опасност. Монтезума смятал, че оказва гостоприемство на потомците на Кветцалкоатл. Той дори развел Кортес и свитата му да им покаже своята столица. Тенохтитлан бил огромен за времето си град: имал почти триста хиляди жители и над шестдесет хиляди каменни къщи, построени върху много острови. Плоските покриви на къщите били покрити с цветни лехи. На големия квадратен площад, обграден от колони, където ставал пазарът, се продавали местни произведения: царевица, картофи, плодове и зеленчук, тютюн, какао на зърна, бали памук, птици и всякакъв вид дивеч. Златари, грънчари и шивачи предлагали стоките си. За пари служели малки парчета калай, златен прах в ствол на перо и торби какао на зърна.

Тенохтитлан бил добре снабден с вода за пиене. По пръстени тръби била прокарана бистра изворна вода от един планински масив, която подхранвала водоскоците, резервоарите на големите сгради и стотина бани в палата на Монтезума. Този дворец се състоял от голям брой здания с много дворове между тях. Таваните на стаите били направени от скъпо дърво, а стените били украсени с пъстри килими, животински кожи и памучни рогозки. В отделно крило на палата живеели жените на царя, които вероятно са били към хиляда на брой. В дворецовия парк се помещавала обширна зоологическа градина. Тук се виждали не само животни на Новия свят, но и всякакъв вид птици, змии, та дори и отровни насекоми. Монтезума притежавал и една „сбирка“ от човешки изроди. Джуджета, идиоти и уродливи хора, както и шутове служели за негово развлечение.

Страх и ужас обзел испанците, когато им показали издигащата се над града пирамида на стъпала. Горе върху площадката бил храмът, посветен на бога на войната Хуицилопохтли, най-главния бог на ацтеките. Във вътрешността на храма се намирал страшният идол, чиято глава била покрита със златна маска, а на врата му висяла верига с десет златни човешки сърца. Златна змия се виела около тялото му. В чест на бога всяка година ацтеките принасяли в жертва хиляди хора. Обикновено това били военнопленници, но често и младежи и девойки, които поробените народи трябвало да предават на ацтеките като данък. Безжалостни били ацтеките при събирането на кръвния данък, затова и

поробените народи се стремели на всяка цена да се отърват от властта им.

Ужасени, испанците видели дългите редици от човешки черепи, наредени в храма. Те били над сто и тридесет хиляди. Още по пътя към Тенохтитлан испанците били чули за тези човешки жертви. Сега те виждали със собствените си очи тази жестока действителност, която иначе трудно биха могли да повярват.

На определените за жертвоприношение пленници вързвали въже около врата. Един жрец прекарвал ръка през въжето и помъквал нещастника към жертвения камък, който се намирал на върха на храмовата пирамида. Тук четирима жреци хващали пленника и го хвърляли върху камъка, като държали здраво ръцете и краката му. Тогава един жрец разрязвал с нож от обсидиан* мястото под гръдната кост, бръквал с дясната си ръка в зиналата рана и изтръгвал оттам сърцето. Той протягал ръката си, в която туптяло още сърцето на жертвата, към слънцето, мърморейки някаква молитва, а после го хвърлял в жертвеното блюдо, наречено квуахксикали.

[* Черно вулканично стъкло. — Б.пр.]

{img:pogrebani-gradove-p65.png|#Странни животински глави се показват от фасадата на храма на Анецалкоатл в Теотихуакан}

С кръвта на жертвата намазвали идола на Хуицилопохтли, а трупът захвърляли по стъпалата на храмовата пирамида. Долу, в подножието на пирамидата, народът се тълпял да гледа жертвоприношението. Военният, който бил довел пленника, имал право да разполага с трупа му и той го изяждал заедно с близките си.

Същата участ — да бъдат принесени в жертва на бога на войната — можела да сполети и испанците, ако в случай на опасност не успеят навреме да напуснат столицата. За Кортес било ясно, че десетки хиляди ацтекски войници били готови да нападнат малобройната му войска, щом Монтезума престане да я покровителствува. А монархът можел всеки миг да се откаже от закрилата си и тогава бягството им щяло да стане невъзможно. Ацтеките щели да разрушат мостовете над каналите, пресичащи насипа към сушата, и по този начин щели да прекъснат пътя на белите. Тогава испанецът решил да предприеме една рискована стъпка, която можела да го спаси. Той отишъл с офицерите си на аудиенция в царския палат и помолил Монтезума да се пресели веднага

в заемания от испанците дворец. Възмутен, господарят на ацтеките отхвърлил отначало това предложение. Но страхувайки се от въоръжените мъже, Монтезума не посмял да повика на помощ дворцовата стража и заповядал да го пренесат с носилката му при испанците. На свитата си обяснил, че се е съгласил доброволно да живее при белите. Сега той вече бил в ръцете на чужденците. Трябвало да признае господството на испанския крал над собствената си страна и издал заповед до народа да бъде в услуга на белите богове.

Въпреки това обаче сега съдбата сякаш се обърнала срещу Кортес. Веласкес, губернаторът на Куба, изпратил в Мексико войска да накаже Кортес за това, че без разрешението на губернатора е поел главното командване на флотата. Кортес обаче не се отчаял. Той заповядал на доверените си офицери и войници да пазят Монтезума и потеглил с част от хората си срещу противниковата войска. През нощта Кортес нападнал хората на Веласкес и ги разбил. Войниците, които оцелели от битката, се присъединили към войската му и тръгнали заедно с него обратно към Тенохтитлан.

Когато се звърнали, градът бил въстанал. Ацтеките били нападнали двореца на испанците, за да освободят своя цар. Тъкмо по това време пристигнал Кортес и веднага отишъл на помощ на съотечествениците си. Все нови и нови тълпи ацтеки напирали към двореца. Тогава по заповед на испанците Монтезума се обърнал към народа си и заповядал веднага да се прекрати борбата срещу гостите му. Свиреп вой бил отговорът на тези думи. Три камъка, хвърлени с прашка, улучили Монтезума и скоро той умрял от нанесените му рани.

Сега вече Кортес решил да напусне града. През нощта срещу 1 юли 1520 г. испанците достигнали насипа, който водел към сушата, но мостовете били разрушени. Тогава един подвижен мост, който испанците били направили преди тръгването си, улеснил преминаването им през първия канал. След това настъпил обаче истинският ад. В тъмнината ацтеките нападнали испанците, които в тази нощ претърпели големи загуби и трябвало да изоставят всички плячкосани богатства; все пак те успели да достигнат сушата. Тук те и индианските им съюзници били наново нападнати от ацтеките; последвала жестока битка, в която испанците победили.

Сега вече Кортес не искал да се откаже от плана си да завземе

държавата на ацтеките. Той получил значителна подкрепа от войниците и екипажа на четири изследователски кораба, които били спрели във Веракрус. След ожесточени сражения Тенохтитлан бил обграден. Шестдесет и двама испанци били пленени от ацтеките и принесени в жертва пред храма на Хуицилопохтли. Белите гледали отдалеко жестокото жертвоприношение, без да могат да помогнат на другарите си.

{img:pogrebani-gradove-p66.png|#За ацтеките тази огнена змия от пирамидата при Тенайаука е била символ на небесния огън}

След тримесечна обсада испанците и съюзниците им нападнали Тенохтитлан. В храмове и дворци избухнали пожари. Купища трупове запречвали улиците. Почти двеста хиляди ацтеки паднали при отбраната на престолния си град. Загубите на испанците били нищожни. Скоро след падането на Тенохтитлан, на 13 август 1521 година, и цялата държава на ацтеките паднала под властта на белите завоеватели. Страната Мексико станала испанска колония и била наречена Нова Испания, а Хернандо Кортес бил назначен за неин губернатор.

На мястото на стария Тенохтитлан днес е построен градът Мексико, столица на свободната и независима държава Мексико. Малко следи са останали от големите строежи от времето на ацтекското господство. Сега над града се издигат високи катедрали и църкви. Някои от тях са построени върху основите на храмовите пирамиди, построени от ацтеките. Там, където хиляди младежи и девойки са били принасяни в жертва на свирепия Хуицилопохтли, днес се издигат олтари, украсени с кръстове и образи на „светии“.

По улиците на Мексико денонощно цари оживлението на големите градове. Често се срещат червенокожи хора с черни коси — това са потомците на старите ацтеки. Индианците живеят предимно в селата. Те са добре запознати с историята на страната си и изпълнени с гордост, разправят за героичната битка на своите прадеди срещу „белите богове“, които от 1521 г. са станали господари на страната им.

В началото на XIII век ацтеките се преселили в Централно Мексико. Те се установили по бреговете на едно голямо езеро в долината на Анахуак и основали тук новата си столица Тенохтитлан.

Отначало си построили наколни жилища от тръстика. Завоевателните походи уголемили богатствата на военолюбивите ацтеки. Скоро те подчинили всички народи, които се намирали на територията между двата океана, като само тласкаланите успели да запазят независимостта си. Каменни жилища заменили тръстиковите колиби, а островите в езерата били свързани със сушата посредством мостове и насипи. Някогашното наколно селище постепенно се превърнало в голям и красив град. Лодки пренасяли товари по безбройните градски канали. Естествено само заможните граждани живеели в хубавите каменни къщи, докато бедните семейства все още обитавали покритите с тръстика колиби. Градът бил здраво укрепен и охраняван от силна войска. Той би устоял дори срещу нападението на испанците, ако Монтезума би противопоставил на белите цялата отбранителна мощ на своя народ.

Държавата на ацтеките била разделена на административни окръзи. Всеки окръг бил длъжен да плаща на царя данък под формата на земеделски произведения и благородни метали. Освен това поробените народи трябвало да изпращат всяка година известен брой мъже и жени за жертвените олтари на мексиканските богове. Този кървав данък често бил причина за въстания и обикновено бил събиран със силата на оръжието. Тъй като не само в столицата, но и на други места в страната ацтеките принасяли на боговете си човешки жертви, те често нападали другите индийски племена, за да се снабдят с пленници за олтарите на боговете.

Ацтеките имали добре уредена пощенска и куриерска служба. На равни разстояния по главните пътища имало къщички за почивка. В тях чакали бързоходците, за да отнесат до следващата станция писма и колети. Бързата куриерска служба била така добре организирана, че за предаването на едно съобщение на разстояние от около 300 километра, тоест от столицата Технотитлан до Мексиканския залив, са били нужни само двадесет и четири часа. По този начин Монтезума получавал всеки ден прясна риба за трапезата си.

Подобно на маите, ацтеките също имали един вид образно писмо. Те пишели върху хартия, която приготвяли от листата на столетника (агавата). За съжаление испанските мисионери са изгорили много мексикански ръкописи, така че само малък брой от тях са стигнали до

нас.

Ацтеките не умеели да добиват и преработват желязо, но в изработката на злато са достигнали рядко изящество, което едва ли е надминато от нашите златари. От благородни метали са изработвали не само накити — обици, пръстени и огърлици, а и всякакъв вид блюда и съдове. Към най-художествените изделия се числят и многобройните изработени от злато и сребро фигури на птици и риби. Ацтеките познавали и медта. Но странно, този така леко обработваем метал бил използван твърде малко, и то главно за изготвянето на занаятчийски сечива. За тази цел те използвали също и кремък, и обсидиан.

Кремъкът служел предимно за остриета на брадви, ножове и стрели.

{img:pogrebani-gradove-p67.png|#Така са изобразявали ацтеките бога на вятъра и бога на смъртта}

Жените на ацтеките, които боядисвали лицата си с охра, а понякога оцветявали дори и зъбите си, се учили още от съвсем малки да предат и тъкат. Те изработвали на ръчни станове пъстри памучни тъкани, а после ги украсявали с везба. За боядисване използвали растителни бои; яркият пурпурен цвят те добивали от кошинила*. И днес още потомките на ацтеките тъкат по същия начин, както са тъкали прабабите им. Вероятно ацтеките са купували хубави и ценни платове от майте, които обитавали полуострова Юкатан.

[* Вид насекомо. — Б.ред.]

На места из Мексико се срещат още останки от храмови пирамиди, богато украсени с релефни изображения. През по-ново време особено внимание се обръща на един ацтекски паметник на архитектурата, който се намира на р. Сейнт Джоун близо до Ново Мексико (САЩ). Това е здание с около 500 стаи и с почти напълно запазен приземен етаж. В двадесет и четири стаи стоят дори и таваните. На първия етаж има доста неразрушени помещения, а от втория етаж са останали само части. Стените са изградени от добре изгладен пясъчник, а таваните на стаите лежат върху дървени греди: ясно се вижда, че тези греди са издялани с каменни сечива.

Разкопаването и разчистването на развалините станало по нареждане на Американския естественонаучен музей и в 1923 година те били причислени към американските национални паметници.

Сравнително доста късно американските археолози открили, че

ацтеките са приели и продължили една по-стара култура — тази на олмеките и толтеките, както римляните са приели културата на старите гърци. Едва напоследък учените имаха възможност да разграничат следващите една след друга епохи в историята на ацтеките и да изследват по-подробно предисторията на Мексико. Огромни площи с развалини от преди времето на ацтеките са били намерени на няколко часа от столицата на Мексико. Едни от най-големите развалини са останки от града Теотихуакан и са характерни с двете си огромни пирамиди, посветени на слънцето и на луната. Пирамидата на слънцето е висока 64,5 метра, заема една площ от 46 000 квадратни метра и обемът ѝ е 993 999 кубически метра.

{img:pogrebani-gradove-p68.png|#Странна и зловеща е орнаментиката на ацтеките. Змийска глава от Теотихуакан.}

Най-старият мексикански храм се намира югозападно от столицата; това е кръглата стъпаловидна пирамида на Куйенилко, изградена само от недялан камък и без употреба на хоросан. Пирамидата е покрита отчасти с лава. Археолозите определяли периода на построяването ѝ около 200 г. пр.н.е., но за по-голяма сигурност поискали от група геолози да определят възрастта на лавата. Без да знаят откъде са взети изпратените им за изследване парчета лава, геолозите ясно и просто отговорили: „На 80 000 години!“. Явно е, че са направили „малка“ грешка в датировката.

Бог Кукулкан излиза от джунглите

Чичен Ица се намира на полуостров Юкатан между Мексиканския залив и Карибско море. Тук, в свещения град на майите, една пирамида, висока повече от 30 метра, се издига стъпаловидно към безоблачното тропическо небе. Площадката на този грамаден строеж от дялан камък е увенчана с храм, който блести в слънчевата светлина и се вижда отдалеко. В разкошната колонна зала на този храм, посветен на бога на дъжда Кукулкан, стои група червеникаво мургави девойки. Те са облечени празнично, златни и сребърни накити красят шиите и ръцете им, а в черните им коси са втъкнати благоуханни цветя.

Какво търсят тези прелестни дъщери на майите в храма на

Кукулкан? По заповед на жреците те са избрани да участвуват в жертвоприношението в чест на бога на плодородието, който иска дарове. Но тези дарове не са животни, плодове, скъпоценни камъни, злато или сребро, каквито се поднасят на другите богове — Кукулкан, могъщият бог на маите, иска много повече. Нему са нужни човешки жертви — сбраните в храма девойки. Така казват жреците, господарите на народа. Покорявайки се на тяхната воля, народът е изпратил в Чичен Ица най-хубавите девойки от цялата страна.

Сега те са в ръцете на жреците. Знаят ли тези момичета, едва израснали от детските си години, съдбата, която ги очаква? Предчувствуват ли те, че тук, на върха на храмовата пирамида, ги огрява за последен път пурпурът на залязващото слънце?

Накичените с цветя девойки познават твърде добре религиозните обичаи на своя народ. „Вие сте годеници на великия Кукулкан“ — им шепнат настойчиво жреците. — „Молете се на всемогъщия бог да бъде милостив и да ви приеме в царството си!“

Жертвите стоят унесени сякаш в тайнствен плен на демоничния шепот. В мълчанието на нощта се чува глухото мърморене на молитви, докато на небето избледнеят звездите и крясъкът на папагалите поздрави новия ден.

Десетки хиляди хора се тълпят в подножието на пирамидата. Между тях са бащите и майките, братята и сестрите на тръпнещите от страх девойки, които чакат в храма. Тогава жреците ги повеждат надолу по стълбите, после по широката свещена улица, дълга близо два километра. Целият път е покрит с цветя, тъй както ръсят цветя по пътя на годеници в най-хубавия и тържествен за тях ден. С глухо мълчание тълпата изпраща за сетен път обречените на смърт девойки. Рогове от раковина и биене на тъпани обтягат до скъсване нервите.

Шествието спира до жертвеното езеро. Водното огледало на малкото, подобно на кладенец езерце блесва в дъното на дълбока, около 50 метра широка бездна. То е обградено със зид и каменна стълба води до водата.

Девойките шепнат последна молитва. След това под звуците на тъпани, флейти и рогове, жреците ги блъскат една по една от ръба на зида, те падат 20 метра надолу и потъват във водите на мрачното езеро. Тълпата стои неподвижна, обхваната от тъпо вцепенение. После хвърля

цветя и скъпи накити в бездната, за да склонят Кукулкан и занапред да дава на страната дъжд и плодородие.

Всичко това звучи като легенда от прастари времена и ние се питаме дали разказвачът не е жертва на някакво видение, или не ни разказва измислени приказки. Но този свещен ритуал е описан в една от книгите на Диего де Ландас, първия католишки епископ в Юкатан. Обладан от религиозен фанатизъм, той накарал да изгорят всички ценни документи, останали от майте, за да не могат те да вредят на светата църква, но същевременно събирал сведения за историята на този народ и записвал онова, което чуел. Диего де Ландас бил тръгнал с конквистадорите, които търсели злато и приключения и покръствали диваците за слава на „единствената черква, която дава блаженство“. Европейците минавали през новооткритите страни, без да се интересуват от техния културен живот. За тези завоеватели не съществувала наука, не съществувало изкуство, а само черквата. Всичко, което било извън нея, било дело на дявола. Типичен е например следният случай: по време на похода си през Хондурас Кортес минал през някакъв град на майте и отбелязал кратко и сухо този факт, без обаче да спомене и дума за строежите, за културата или за историята на страната. Затова не трябва да се учудваме, че империята на майте е изчезнала от кръгозора на европейците, че е била просто забравена, докато градовете и храмовете им били постепенно задушени от буйната растителност на джунглата.

{img:pogrebani-gradove-p69.png|#В планините на Мексико и в девствените гори на Юкатан американски археолози са открили градове на ацтеките и на майте, забравени от времето на конквистадорите}

Векове наред никой изследовател не намерил пътя към тях. В началото на миналото столетие някои пътешественици, които минали през страната, започнали да разказват за смайващите находки, открити в Юкатан. Заинтересован от тези описания, Джон Лойд Стефенз, дипломат и любител археолог, който при разкопките в Ориента добил доста добра школовка, настоял да бъде изпратен като представител на Съединените щати в Гватемала. Въпреки че по това време (1839 г.) в страната бушувала гражданска война, той успял благодарение на

препоръчителните си писма да проникне в девствените гори и един ден се озовал заедно с приятеля си, художника Фредерик Кедърруд, пред една стела, чиито объркани орнаменти, засенчени от тъмнината на джунглата, едва се различавали. Настъпила нощта. И двамата легнали да спят заедно с придружаващите ги туземци, но сънят им бил неспокоен, защото били сигурни, че са попаднали на останки от стара цивилизация.

Дори когато настъпило утрото с ярката светлина на тропиците, на художника било невъзможно да нарисува върху блока си изображението на стелата, защото девствената гора си оставала все така мрачна. С големи усилия успели да изсекат наоколо част от буйната растителност. През това време Стефенз продължил да търси наоколо и открил още петдесет стели и една пирамида, която се извишавала като сребрист планински връх над развълнуваната зеленина на джунглата. Пирамидата била 30 метра висока, а страните ѝ 200 метра дълги.

{img:pogrebani-gradove-p70.png|#Стелите на майте били потънали в непроницаема вековна гора}

Когато се върнал, Стефенз заварил Кедърруд, който отчаяно се мъчел да възпроизведе с молива си чудноватите орнаменти — но дали действително тези странни рисунки били само орнаменти? Едва след много усилия привикналият на европейски начин на работа опитен художник можал да проникне в особените изображения на майте. Скиците, които той направил по онова време в Копан, са едни от най-добрите източници за художественото творчество на майте.

Стефенз и хората, които го придружавали, навлизали все по-навътре в девствените гори и развалина след развалина се откривала пред погледа им. Когато в 1842 г. откритите находки били публикувани в книгата му „Пътувания из Централна Америка, Чиapas и Юкатан“, те предизвикали жив интерес не само между учените, но и сред широката публика. Правели се най-противоречиви предположения, но най-важното било, че възбуденият интерес вече не заглъхнал. В 1863 година в Мадрид излязла споменатата вече книга на Диего де Ландас и дала нови сведения за този забравен народ. Малкото запазени ръкописи на майте, съхранявани в Дрезден, Париж и Мадрид, са пълни със загадки, които учените и до днес не са могли напълно да разрешат. Майте си служели с един вид образно писмо и едва половината от тези йероглифи

са разчетени досега. От 1881 до 1884 г. подобно на Стефенз Алфред Пърсивъл Модсли обходил Юкатан и се завърнал с оригинални предмети, отливки от гипс и отпечатъци върху хартия, които днес са изложени в Британския музей в Лондон. Те дават възможност на учените, които не могат да отидат в джунглите на Юкатан, да се запознаят с цивилизацията на майте.

Разказът на Диего Ландас за „свещения кладенец“, така наречения „синоте“ в Чичен Ица, възбудил въображението на Едуард Хърбърт Томпсън и в осемдесетте години на миналия век той тръгнал на път, за да провери дали е верен. Много хора се подигравали на Томпсън, но той упорито държал на намерението си. Стигнал до Чичен Ица и действително открил „синоте“ — свещения кладенец. След известно време той докарал на това място багер, макара с въже и водолазно облекло. Седмици наред багерът измъквал шума и останки от дървета, докато най-после един ден Томпсън извадил от купчината гнила шума и тиня бучка смола. Запалил я и от нея се разнесъл упоителен дъх — Томпсън бил намерил тамян и това било първото указание за него, че се намира на вярната диря. Тогава заедно с един гръцки водолаз той се спуснал на тинестото дъно на „синоте“, използвайки според днешните разбирания доста примитивни съоръжения — в тези години слизането под водата било още труден проблем. И действително той намерил това, което се надявал да открие: сечива и накити, вази и върхове на копия, ножове от обсидиан, блюда от нефрит и... скелети на девойки. Златната стойност на находките не е много голяма, но археологическата им стойност е твърде значителна за науката. Защото нещата, които Томпсън намерил, ни дават представа за материалната култура на майте и доказват, че Диего де Ландас не е преувеличавал и че можело да се вярва на описанията му. След споменатите досега изследователи тръгнали и други да търсят останки от миналото на майте: те пребродили Хондурас, Гватемала, Чиapas и Юкатан, като с мачете* си пробивали път през непроходимите джунгли, преминали през карстовите скали на Юкатан, за да стигнат до легендарните градове на майте. Нараснал броят на учените, които се занимавали с изследването на новооткритата цивилизация — дълга верига от имена, която достига

до наши дни. Затова и добитите успехи са значителни: на един конгрес, състоял се след Втората световна война, бе установено, че броят на градовете, изградени от майте, възлиза на четиристотин четиридесет и един!

[* Голям тежък нож. — Б.ред.]

А сега е вече време да се запитаме: какво знаем ние фактически за майте? Ако искаме да бъдем честни, трябва да си признаем — все още нищо положително. Защото никой не може да потвърди дали това, което смятаме, че знаем е било в същност така, или не. Едни изследователи го тълкуват по един начин, други иначе. Можем да приемем само онова, което днес се смята за най-вероятно, и все пак не сме сигурни дали резултатите, считани днес за окончателни, няма да бъдат утре оборени от някоя нова находка, която ще доведе до нови заключения. А това, което смятаме, че знаем, е следното:

Произходът на културата на майте е обвит в дълбок мрак. Изглежда, че развитието ѝ е започнало още от народа на олмеките, които се били заселили на Мексиканския залив. Олмеките са оказали влияние върху културното развитие на толтеките, предшественици и на ацтеките, и на майте. Вероятно майте са били съседи на олмеките, но поради натиска от страна на някой силен народ е трябвало да се оттеглят в планинските райони на Гватемала и Хондурас — области на тропическите дъждове. Това трябва да е станало в 3100 г. пр.н.е. Именно в тези области е започнало културното развитие на майте и там са били основани първите градове. Смята се, че най-старият от тях е Уаксатун, разположен на северната граница на днешна Гватемала. След него следват Тикал и Наваньо, Копан и Пиедрас Неграс. Учените разделят този период на развитие на различни епохи, които няма да изброяваме тук. Около 600 г. на нашата ера майте постепенно изоставили царството си сред джунглите, където ваят тропически дъждове, и се заселили 400 километра северно от него на полуостров Юкатан, където започнали да изникват големи градове, между които и Чичен Ица.

За да си обясним това странно явление — един народ да напусне внезапно родината си, за да се пресели на друго място, — трябва да се

върнем по-назад в историята и да вникнем в резултатите от археологическите изследвания. А археолозите направили смайващо откритие, че странните орнаменти върху стелите, които се сторили толкова объркани на Кедърруд, не били нищо друго освен „застинала математика“! Математика ли? Да, по-точно казано: астрономия. Всички храмове в страната били издигнати според годишния календар, който определял и целия живот на маите. Той е впрочем малко по-точен от грегорианския календар, с който си служим днес, защото е изчислен не само по обиколките на Земята около Слънцето, а и по обиколките на Луната около Земята; човек би казал, че сякаш е съставен с днешните ни познания. Според него маите са строили ритмично храмовете си всеки петдесет и две години, след това ги надстроявали, така че днес намираме пет или десет пирамиди, издигнати една над друга, и всяка от тях носи на върха си точната дата на изграждането си. Според календара те поставяли и стелите, а странните орнаменти върху тях са знаците за деня, месеца и годината.

Описанието на Диего де Ландас и книгите на Чилам Балам — тези хроники, написани на латиница, но съчинени на езика на маите и произхождащи от началото на испанското владичество — са помогнали за разясняване на календара на маите. Но с това не се е стигнало много надалеч, тъй като нямало възможност за сравняване на тяхното летоброене с нашето. Така само относително се е знаело колко стара била една стела, защото и маите са имали определена точка, от която са започнали да броят времето, също както и ние. Обаче ние все още не можем да намерим съотношението между двете точки на летоброене. Нека си представим това по-нагледно със следния пример: няколко европейци отиват в Северна Америка и там откриват точни исторически данни за страната. Намират имената на двамата президенти Линколн и Уилсън и узнават точно колко години са минали между живота на единия и живота на другия, но за тях не е ясно дали Линколн е бил съвременник на Карл V или на кралица Виктория! В подобно положение се намират и днес още археолозите, които се занимават с културата на маите. Тази проблема, която наричаме проблема на корелацията, и досега не е напълно разрешена. Отклоненията варират между триста и двеста и шестдесет години.

Явно е, че с астрономията, а покрай това и с въпроса за календара

се е занимавал съвсем малък кръг от хора — висшият слой на обществото. Простият народ не е имал достъп до тези науки. Над него е господствувала една затворена класа, състояща се от благородници и жреци, също от благородническо потекло. Те живеели охолно в дворците, а в колибите, направени от шума и клони, мизерствувал тънещият в невежество народ, който трябвало да работи за аристокрацията. Това „висше общество“, както днес бихме могли да го наречем, се било оплело до такава степен в отвлечени проблеми, че не се интересувало от най-необходимото за всекидневния живот. И наистина странно е, че един народ, който е постигнал такъв голям културен напредък, не е открил дори ралото. И това именно откъсване от реалността е било причина за гибелта на целия народ.

Селяните живеели около градовете. Те изгаряли близките джунгли и така добивали обработваема земя. В размякналата се след дъждовете почва правели дупки с остра пръчка и засаждали царевица и какаови дръвчета. Една трета от жътвата принадлежала на аристокрацията, една трета — на жреците и само една трета оставала за селяните. Това било наградата за положения от тях труд.

В периода между жътва и сеитба по заповед на жреците народът строил храмове при крайно тежки условия, защото маите нямали нито коли, нито впрегатен добитък. Като имаме пред вид това и като гледаме огромните пирамиди, основите на някои от които се равняват по площ на Хеопсовата пирамида, то не може да не се удивим на постиженията им. При това не бива да забравяме, че те са работили под гнета на жреците и на календара, защото трябвало да спазят срока за построяването на храмовете. Ако храмът не бил завършен навреме, тогава глад и унищожение заплашвали народа. Само астрономите знаели предварително какво ще прати небето; те предсказвали слънчевите и лунните затъмнения, сякаш били в съюз с боговете. Това им давало пълна власт над незнаещите. Съзнателно или несъзнателно жреците използвали това надмощие, може би ръководени от фанатична вяра или пък от жажда за власт.

Скоро девствените гори около градовете били изгорени, а след известно време бедната варовита почва взела да дава толкова слаби

реколти, че трябвало да се търси нова обработваема земя. Така селяните вървели подир горите, от година на година те изгаряли все по-отдалечени от градовете части от джунглите и засявали царевица. С всяка измината година работата ставала все по-трудна, докато един ден гладът обхванал цялата страна. Само така можем да си обясним факта, че градовете на юг — не би било точно да се казва от „Старото царство“, защото не знаем дали тогава майте са имали в действителност централизирана държава — били изоставени и народът тръгнал на север, за да търси нова родина. Също така не е доказано, че съществувал някакъв народ, който би могъл да прогони майте от старото им отечество. Изображения с военни сцени се срещат рядко. Не е вероятно и някакво природно бедствие, като например промяна на климата, да е било причина за преселението. То би се проявило и на 400 километра северно от първоначалното им отечество. Не са доказани също така и вулканични изригвания. Единствено гладът може да е принудил майте да се преселят в Юкатан.

И така майте си построили нови градове, далеч от старите, които постепенно били погълнати от джунглите, и никой вече не се завърнал там. По-рано градовете били разположени на реките в тропическите гори, а сега започнали да ги застрояват в котловините на карстовите местности, в които имало малко вода, и с това можем да си обясним защо майте се бояли толкова от бога на дъжда Кукулкан и защо му правели такива жестоки жертвоприношения.

Най-голям и най-интересен от тези градове сигурно е бил Чичен Ица. Трябва да споменем, че в XI век от нашата ера е започнал изведнъж нов начин на строеж, в който личи явното влияние на толтеките. Племената на толтеките, изглежда, са били прогонени от ацтеките и така те са повлияли културното развитие на Юкатан.

За края на царството на майте знаем доста големи подробности. Вражди между отделни градове като Чичен Ица, Уксмал и Майапан и бунтове срещу господстващите родове са довели до упадък му, малко преди испанските конквистадори Хернандо де Кордова и Франческо де Монтехо да навлязат в страната. Интересно е да се отбележи, че вероятно майте сами са предчувствували, че краят им

наближава, защото на последния основан от тях град те дали име, което, преведено на български, значи „свърши се“.

Все нови и нови загадки поставят пред нас девствените лесове. Убийственият климат и непроходимостта на джунглите са най-големите врагове на изследователите. Археолозите са опитвали всички средства да хвърлят светлина в мрака, който забулва културата на майте. В тридесетте години на нашия век решили да търсят изоставени градове и със самолети. Полковник Линдберг, който пръв прелетя Атлантическия океан, се постави в услуга на изследователите. Но в джунглите е много по-трудно да се намерят градове, отколкото в пясъците на пустинята. Дори и днес още потомците на майте често не знаят, че живеят непосредствено до развалини от селища на техните предци.

{img:pogrebani-gradove-p71.png|#Колоните на храма на воините в Чичен Ица са украсени със змийски глави}

{img:pogrebani-gradove-p72.png|#На това игрище в Чичен Ица се състезавали младите аристократи}

В околността на Чичен Ица сега се издига голям луксозен хотел, до който води автомобилно шосе; оттук туристите могат много лесно и удобно да стигнат до величествените развалини. Нека отидем заедно с тях до жертвеното езеро, чиято тайна е вече разбулена! Нека се спрем пред храма на воините; неговите колони представляват змии с извити нагоре опашки. В изкуството на майте почти не се срещат растителни мотиви. Нека минем през колонадата на преддверието и покрай релефните фигури и фрески на воини и жреци, чийто брой някога е достигал двеста четиридесет и четири! Нека се изкачим по стъпалата, които ще ни отведат горе на пирамидата. Да отидем при кръглата сграда на обсерваторията, чиито прозорци са така врязани в стените, че насочват погледа само към определени звезди. Да отидем до някое от игрищата, най-голямото от които е 160 метра дълго и 40 метра широко. Тук синовете на благородниците играели игра на топка, твърде подобна на днешния баскетбол. Тези игри са ставали под ръководството на жреците и са имали религиозно значение. Нека се полюбуваме на една от най-големите пирамиди, наречена Кастило, чиито стълби се издигат над девет грамадни стъпала и водят нагоре към храма на бога Кукулкан, „змията с пера“. И ако още не сме изморени от тропическата жега, тогава да отидем до пазарните хали и до храма „с греди над вратите“,

който се намира край девствената гора, смълчан под тежестта на монументалния си корниз. И ако все още не сме се наситили на тази импозантна и зловеща архитектура, нека разгледаме кръглия храм на бога на вятъра, при който особено ярко изпъква влиянието на толтеките. И най-после можем да надникнем и в „храма на облицованите стени“, за да видим интересните релефи, издялани във вдлъбнатите стени.

Чичен Ица лежи под знойните лъчи на тропическото слънце. Това е единственият град, който е бил най-обстойно проучен. Още над четиристотин градове чакат да бъдат разчистени от гъсталака на девствените гори. При цялото си въодушевление, лична храброст и самопожертвувателност през първите сто години археолозите са успели да свалят само булото от каменното и така чуждо за нас лице на бога на дъжда Кукулкан. Ние все още не сме чули ни дума от устата на боговете на майте; зад техните гримаси се крият тайните им. Но ние сме уверени, че един ден ще можем да прозрем и да разберем и техните загадки.

По пътищата на инките

В края на 1200 г. от нашата ера инките, едно от южноамериканските индиански племена, се заселили в планинските области на Перу. Те покорили местните индианци от племето аймара, които още по онова време имали високоразвита култура. Близко четири века инките водели войни със съседните народи и успели да разширят границите на царството си. По времето когато Кортес поробил Мексико, инките владеели почти цялото западно крайбрежие на Южна Америка и голяма част от планинските области на Андите — днешните територии на Перу, Боливия и Еквадор. Великото им царство се простирало на север до южната граница на Колумбия и свършвало близо до днешния чилийски пристанищен град Валпарайзо; 4000 километра делели северната от южната му граница.

Няколко години след падането на царството на ацтеките владетелят на инките Хуайна Капак разделил държавата си между двамата си синове. По-големият син Хуаскар получил Перу със столица Куско, а Атахуалпа, любимият син на Хуайна Капак, станал господар на северните области на страната, столица на които бил гр. Квито.

Подялбата имала съдбоносни последици. Когато трябвало да определят границите, между братята избухнали ожесточени спорове и така двамата синове на Хуайна Капак станали смъртни врагове, защото всеки от тях искал да бъде независим монарх на цялото царство. Тогава Атахуалпа нахлул в страната на брат си. Хуаскар изпратил голяма войска от избрани бойци срещу нападателите. Той обаче загубил решаващата битка, бил заловен и хвърлен от брат си в тъмница. С голяма жестокост победителят започнал да преследва роднините и привържениците на пленника и много от тях осъдил на смърт, като не пощадил дори жените и децата.

Докато двамата братя водели сражения помежду си, смъртна опасност надвиснала над царството на инките. Жадни за злато авантюристи от Стария свят били навлезли в северните области на страната на инките, минавайки през Панамския провлак и крайбрежието на Колумбия. Туземци разказвали на белите за златните съкровища на огромната си страна. „Храмовете блестят от злато — разправяли те. — Навсякъде има огромно изобилие на златни и сребърни съдове и накити.“

{img:pogrebani-gradove-p73.png|#Империята на инките е обхващала територията на днешна Колумбия, Еквадор, Перу, Боливия и част от Чили}

В 1532 година испанският офицер Франциско Писаро решил да нападне страната на инките. Със собствени средства и с помощта на приятели той въоръжил малка войска и на 24 септември начело на 110 пехотинци и 67 кавалеристи потеглил от морския бряг към вътрешността на страната. Целта на похода му бил гр. Каямарка, в околността на който се намирал Атахуалпа с войската си, състояща се от 50 000 войници.

Писаро знаел за войната между двамата братя и изпратил доверени хора при Атахуалпа да му кажат, че иска да го подкрепи срещу неприятелите му. Но той направил същото предложение и на Хуаскар с обещанието, че ще му помогне да се качи отново на престола си. За Писаро било преди всичко важно, несмущаван от никого, да навлезе в царството на инките. Неговият план бил да се срещне с Атахуалпа в Каямарка и да го плени, като го нападне ненадейно, тъй както неотдавна Кортес бил победил Монтезума, царя на ацтеките.

Атахуалпа не можел да реши какво поведение да държи към нашествениците. Вестители му били съобщили, че белите хора могли да пращат гръм и мълния и че водели със себе си големи, страшни животни. Изглеждало, че тези чудни същества се хранят с метал, защото в устата си имали желязна юздечка, която постоянно дъвчели. Затова туземците носели често сребро и злато за храна на конете, а тези подаръци били добре дошли за испанците.

Жреците на инките предполагали, че чужденците били пратеници на бога Виракоча. Според тяхното предание за сътворението на света този бог бил създал небето и земята, слънцето, луната и звездите, а така също и хората. След това той тръгнал на север и изчезнал в морето. Също и белите хора били сега дошли от север през моретата. Ако наистина са синове на Виракоча, то тогава никой не бивало да препречи пътя им в страната на инките. Затова и Атахуалпа решил да изчака белите във военния си лагер.

Испанците пристигнали в Каямарка, превзели двореца на Атахуалпа и го укрепили здраво. Писаро пратил свои хора до господаря на инките и го помолил да се срещнат. Тогава Атахуалпа се качил на златния си трон и обграден от най-висшите си сановници и многобройна стража заповядал да го занесат в Каямарка.

Пред двореца го очаквали испанците. Когато тържественото шествие на царя на инките се приближило до града, то било посрещнато от изповедника на Писаро, Винченцо Валвердо, който държал в едната си ръка разпятие, а в другата библия. С помощта на един преводач той поздравил Атахуалпа и го поканил да приеме християнската вяра и да признае краля на Испания за свой господар.

Владетелят на инките останал смаян от тези думи. „Аз съм най-великият цар на света — отвърнал той с достойнство. — Как тогава бих могъл да се подчиня някому другиму? Но все пак бих се съгласил да стана съюзник на испанския крал. Само че ние не желаем друг бог освен бога на нашите бащи. Ние обожаваме безсмъртното слънце.“ Тогава по даден от Писаро знак въоръжени до зъби испанци, които дебнели из засада, се нахвърлили върху беззащитната свита на Атахуалпа. Изненаданите индианци образували защитен обръч около господаря си, но били избити или стъпкани под копитата на конете и много скоро Атахуалпа бил заловен. Завели го в завезтия от испанците дворец и така

могъщият господар на инките станал пленник на белите. След залавянето на Атахуалпа испанците продължили сечта и избили над 2000 индианци. Нито един от белите не бил убит.

След това коварно нападение испанците плячкосали първо Каямарка, а след това ограбили околните селища, обрали храмове и къщи и се завърнали обратно в града, натоварени с много злато, сребро и скъпоценни камъни. Като видял колко алчни били белите хора, у Атахуалпа се събудила надежда, че със злато ще може да откупи свободата си. „В срок от два месеца ще заповядам да напълнят със златни съдове и накити половината от височината на тази стая, дълга двадесет и пет стъпки и широка седемдесет стъпки — казал той на Писаро. — А ти ще ми върнеш ли тогава свободата?“ Испанецът му обещал.

Атахуалпа изпратил свои доверени хора до всички части на страната си и заповядал да приберат и донесат в Каямарка всички златни предмети от храмове и дворци. Освен това заповядал да убият брат му Хуаскар, защото се страхувал, че той може да влезе в преговори с испанците и да откупи благоволениято им с още по-голямо количество злато.

{img:pogrebani-gradove-p74.png|#Още преди ацтеките в Андите са живеели народи с висока култура. Глинена статуетка от племето чини представлява човек под черупка на охлюв}

Много седмици наред дълги върволици от тежко натоварени носачи пренасяли съкровища в Каямарка. Все повече и повече злато се трупало в определената стая. По-голямата част от откупа била вече събрана и Атахуалпа поискал обещаната свобода. Писаро обаче се страхувал, че щом го освободи, той ще нападне испанците. Затова решил да убие Атахуалпа. Той устроил привиден съд, който осъдил на смърт Атахуалпа за братоубийство и заговор срещу белите, и на 29 август 1533 г. Атахуалпа бил завързан на един стълб сред пазарния площад на Каямарка и удушен.

Съдбата на царството на инките била решена. Наистина испанците трябвало да водят още някои битки с туземците, обаче скоро станали единствени господари над страната и плячкосали огромни количества злато и сребро. Царството на инките минало под властта на испанците; завоевателят Писаро бил назначен за губернатор и получил

благородническа титла. Но през 1541 г. го постигнала същата участ, която преди осем години той самият бил определил на Атахуалпа. Неговите приближени му завидели заради високото положение, което заемал, и го убихи в основания от него град Лима.

Когато испанците завладели царството на инките, столицата Куско — днес окръжен град в Перу — била центърът на тяхната стара култура. Той имал над 200 000 жители. Къщите били построени от майсторски издялан камък, и макар и тесни, павираните улици били достатъчни за тогавашното движение, тъй като инките не познавали колелото и следователно нямали и коли. В центъра на града се намирал дворецът, дълъг над 150 метра и почти толкова широк, в който живеел господарят на инките. Тънки златни и сребърни листове покривали стените. Вместо килими върху подовете били постлани кожи от ламы и пуми. Съдовете за ядене и другите предмети за всекидневна употреба били от чисто злато. И къщите на благородниците били богато обзаведени и украсени с вази и купи от благородни метали. Златарските произведения на инките се смятат като едни от най-хубавите и изящни в целия свят.

На мястото, където днес в Куско се издига катедралата, някога се намирал разкошният храм на бога Виракоча с каменния идол на бога. Храмът бил сринат до основи от завоевателите. Преди установяването на испанското господство всяка година многохилядна тълпа се събирала на пазарния площад за празника на жертвоприношението. Служителите от храма нареждали идолите на боговете, поставяли мумиите на царете върху златни кресла и колели цели стада ламы в чест на боговете и на умрелите.

{img:pogrebani-gradove-p75.png|#Инката Атахуалпа е бил удушен по заповед на испанския завоевател Писаро}

Много обществени сгради от днешния град са построени върху основите на някогашните дворци на инките. Така черквата „Компания де Йесус“ е издигната върху основите на „двореца на змиите“ — така се наричал царският дворец на Хуайна Капак. За една от външните ѝ стени е използвана фасадата на стария палат на цар Рока. Извитата външна стена и основите на слънчевия храм на Кориқанча са вградени в черквата и манастира Санто Доминго. За черква е използвана и „залата

на планетата Венера“ от слънчевия храм на Кориқанча. Огромно разпятие виси днес на мястото, където някога жреците на инките са вършели жертвоприношения на боговете си.

Голямата зала на слънчевия храм била извънредно богато украсена. Златни плочи покривали стените. По-тясната стена на залата била украсена с изображението на слънцето, чиито лъчи били направени от скъпоценни камъни. По дължината на двете по-дълги стени седели в златни кресла мумиите на някогашните царе, владетели на инките. В параклиса на богинята на луната, който се намирал до слънчевия храм, почивали върху сребърни кресла мумиите на законните съпруги на царете. Стените и вратите на този параклис били облицовани в сребърни плочи. Извън това до слънчевия храм имало и един манастир, в който живеели три хиляди девиси, определени да служат на бога-слънце. Испанците не само заграбили огромните богатства на храмовете, но и изнасилили трите хиляди девиси, които като служителки на бога били дали клетва да останат целомъдрени и били почитани от инките като светици.

Грамадни богатства плякосали испанците и от „златната градина“ до слънчевия храм. В тази градина не само идолите, но и дървета, храсти и растения били изработени от чисто злато. Златни били и птиците, змиите, гущерите, пеперудите и бръмбарите. Всички тези съкровища, които имали толкова голяма художествена стойност, били претопени и златото отмъкнато в Испания.

Няколко километра северно от Куско във величествена скалиста местност на Андите се намират останки от огромни строежи, останали от времето на инките. Една от най-интересните забележителности там е крепостта Саксайхуаман. От нея са запазени три стени, дълги над 200 метра и разположени в една посока, но построени зигзагообразно. Те са изградени от грамадни каменни блокове, тежки до 12 тона. Блоковете на долната стена са около три метра високи и толкова широки. За постройките си инките не са използвали хоросан, но камъните са така точно издялани и прилепват така плътно един върху друг, че днес още във фугите им не може да се провре дори острие на нож. Построяването на тази крепост е продължавало сигурно десетки години, въпреки че, както се предполага, над 20 000 индианци са работели на това място.

{img:pogrebani-gradove-p76.png|#Десенът на тази стара тъкан от

Куско прилича на модерна композиция}

Всички работи по строежа били изготвяни предварително с най-голяма точност. Архитекти изработвали чертежи, по които се работело. Всеки каменен блок се одялвал и се превръщал в майсторско произведение на каменарското изкуство. Така например един ъглов камък от стената на крепостта Саксайхуаман е 5,80 метра висок и 3 метра дебел и въпреки тези размери е издялан с точност до милиметър. Как са могли инките да пренасят и нареждат един върху друг такива тежки и огромни камъни, днес още не можем да си обясним, тъй като те не са имали нито коли, нито впрегатен добитък, нито машини за вдигане на тежести. Вероятно тези каменни блокове са били пренасяни до мястото на строежа с човешка сила и с помощта на валяци. Тука, както при строежа на египетските пирамиди, те са били изтегляни нагоре, като са били влачени по наклонен насип от пръст и камъни, докато достигнат до мястото, където трябвало да бъдат поставени.

В мрачната и величествена планинска местност Саксайхуаман се срещат издълбани в скалите ниши и стъпала. На едно място се виждат стълби, широки около 12 метра и издялани в скалата. Те се наричат „тронът на инките“ и завършват с голям издялан камък, който вероятно е служел за жертвеник. Разправят, че на тези стъпала е седял царят на инките и оттам е наблюдавал тържествата в чест на боговете.

Пътешественикът, който минава с кола през Еквадор, Перу, Боливия или Чили, не може да не се възхити преди всичко от изкуството на инките да строят пътища. Навсякъде се срещат останки от шосета, които водят до далечни градове и които отчасти се използват и днес още. Никой народ дори и римляните не са създали мрежа от пътища в такъв голям размер както инките. Тя възлизала общо на около 10 000 километра и е свързвала всички области на тяхната империя. Така едно шосе, дълго над 6000 километра, започвало от северната граница, от територията на днешна Колумбия, минавало през Андите по цялата им дължина и достигало до Чили, докъдето се простирала империята. В същата посока водело и друго шосе по западното крайбрежие. Тези две главни шосета били свързани помежду си чрез много напречни пътища. Особено труден трябва да е бил строежът на голямото шосе през планинската верига на Андите. Там където пътят в долините преминава през блатисти места, основите му са били

подсилени с каменни плочи или чакъл и върху тях е натрупана настилка от глинеста смес, която е била извънредно трайна. Със забележително техническо умение инките преодолявали трудностите по строежа на пътищата, които пресичали и най-високите планински терени, минавайки по ръба на стръмни планински чукари. Въпреки примитивните си сечива те са успели да изсекат до 5 метра широки пътища в скалите. Ако планинските върхове били прекалено стръмни, в скалите изсичали стъпала, а понякога дори пробивали и тунели.

Пътищата, отстрани на които често имало парапети, водели през високи, покрити със сняг, планински върхове, през мрачни девствени гори и знойни пустини. Над планинските потоци и дълбоки пропасти инките обтягали висящи мостове, които били направени от дебели въжета, изплетени обикновено от върбови клонки. Върху въжетата завързвали дъски. Прикрепени към брега странични въжета държали здраво моста и го предпазвали от разместване. За изграждането на тази широкоразклонена система от пътища допринесли с вековния си труд всички области на страната, чиито северна и южна граници отстояли една от друга на разстояние, равно на разстоянието от Хамерфест (Северна Норвегия) до Сахара. Но никаква кола не минавала по пътищата, защото впрегатният добитък не бил познат на инките. Големите колкото елени и подобни на камили ламы били използвани само като товарни животни. На първо място тази мрежа от пътища служела за защита на империята и за куриерската служба. Щом се разбунтувало някое от покорените индиански племена, срещу въстаниците могли незабавно да тръгнат на поход силни войски. Те напредвали бързо по хубавите пътища, не засядали в блатата и мочурищата, нито в непроходимите терени на планините или джунглите.

Куриерската служба била много добре организирана. Бързи пратеници си предавали известията един на друг и така нарежданията на правителството достигали до главатарите на племената и до управителите на провинциите за кратко време въпреки огромните разстояния. Приблизително на всеки пет километра по шосетата имало станции за куриерите. Денонощно в тях дежурели специално обучени бързоходци, готови да занесат до другата куриерска станция предадените им съобщения. Така бързите пратеници преминавали за

десет дни разстоянието Квито — Куско — около 2200 километра. Освен това по всички шосета имало и ханове. Те служели същевременно като складове за хранителни продукти, от които се снабдявали тръгналите на поход войски.

От всички индиански племена в Южна Америка инките получавали най-големи добиви от земеделието. Техните племена, които живеели в крайбрежните области, слагали на нивите си птичия тор гуано, който от векове се трупал по околните острови и образувал пласт, дебел няколко метра. Чрез изкуствено напояване те превръщали песъчливите почви в плодородна земя и тя давала богати реколти царевица, разни видове картофи, боб, червени пиперки, тикви, дини и ориз. Там, където климатът позволявал, засаждали и банани. Те разширявали малките обработваеми площи в планинските долини чрез тераси, изсечени в склоновете. Нивите около селото били собственост на цялото племе и били обработвани колективно. Само къщите и мебелите били частна собственост на отделните инки.

На по-високите места в Андите се отглеждали големи стада ламы, а в крайбрежните области домашни животни били само подобните на чакали кучета и морски свинчета, месото на които се считало за голям деликатес. В Южна Америка по онова време не е имало коне, говеда, магарета и свини.

Народът на инките, който бил достигнал такава висока степен на цивилизация, е притежавал също и силно развито съдебно дело. Законите били жестоки и налаганите наказания наподобяват средновековните наказания в Европа. Смъртните присъди били изпълнявани обикновено чрез обесване. Те обесвали обаче осъдените за краката, така че смъртта настъпвала едва след дълго време. Често пъти инките пребивали с камъни осъдените на смърт или ги блъсвали в пропасти от някоя издадена скала.

Когато престъплението не могло да бъде доказано, хвърляли обвиняемия в пещера със змии и хищни животни. Ако след два дни нещастникът бил още жив, признавали го за невинен, защото се считало, че самите богове го закрилят; затова го оправдавали и пущали на свобода. На големи празници пред идолите на боговете жреци принасяли в жертва ламы. Вместо човешка кръв се проливали животинска. Но в особени случаи се принасяли в жертва и хора.

Когато се възкачвал на трона нов цар, всички области на царството били задължени да изпратят определен брой деца в столицата Куско. Удушавали тези деца и ги заравяли на свещено място близо до престолния град. Жертвената смърт на децата трябвало да донесе мир и благоденствие на народа и здраве и дълъг живот на новия владетел, когото инките считали за бога-слънце, превъплътен в човек, а първата му съпруга — за превърналата се в жена богиня на луната.

Управлението на държавата било строго централизирано. Всеки десет семейства били възглавявани от десетник, всеки петдесет семейства — от петдесетник, на стотника били подчинени сто семейства, а на по-висшите чиновници 500, 10 000 и 40 000 семейства. Тези длъжностни лица носели отговорност за поверените им семейства. Губернатори и четири царски наместници управлявали отделните области. Всеки чиновник, който представлявал царската власт, следял за подчинените си. Специални контролни органи надзиравали управителите и се грижели всеки да изпълнява задълженията си.

Многобройни наредби уреждали до най-големи подробности живота на населението. Без специално разрешение никой жител не бивало да напуска селището си. Различните носии, характерни за всяка област, облекчавали прилагането на този закон. Всекиму било определено какво трябва да прави и какво не бива да прави, но тъй като задълженията не били много тежки, тези ограничения не били смятани като насилие.

Земеделското и занаятчийското производства били планирани и излишъците били съхранявани в складове за да бъдат използвани в по-неблагоприятни времена. Инките въвеждали тази система и в новозавзетите провинции и учили новите си поданици на земеделие и разни занаяти.

Такова планово стопанство, което предвиждало и запасяване, не би било възможно без добре организирана статистика. В Куско пристигали известия от разните части на империята и всички данни били събирани в една, така да се каже, централна статистическа служба, където се сумирали. За това служели многоцветни шнулове и възли, наречени кипуси. Според начина, по който се връзвали възлите, и според комбинирането на отделните цветове чиновниците могли да отбележат всичко, което било важно за държавата. Ако данните не били точни,

това можело да струва главата на отговорното лице.

От редовните доклади на губернаторите господарят на инките узнавал всичко, което ставало и в най-отдалечените краища на държавата му. Той бил абсолютен монарх и никой нямал право да го гледа в лицето. Думата му била закон. Но въпреки това един съвет от аристократи имал правото да го свали от трона, ако се покажел неспособен или страхлив. И действително това се случило един път: царят на инките Урко бил свален от престола си, защото избягал от едно сражение.

Благородниците не били подчинени на строгите закони, според които живеели народните маси. Децата на аристократите посещавали училище, подобно на днешните кадетски училища, където се упражнявали в спорт и ловкост, привиквали на строга дисциплина и придобивали знания. Благородниците не вярвали във видимия бог-слънце, а почитали някакво невидимо висше същество, което било навсякъде.

Царството на инките било една забележителна държавна формация; учените го считат за най-удивителното политическо творение на стара Америка. Ако човек тръгне по пътищата на инките през необятната територия на тази страна и мислено възкреси миналото на тази империя сред Андите с нейната здрава дисциплина и отличен административен ред, той ще може да си даде сметка какво постижение е била за времето си тази държавна организация.

Ние завършваме нашата кратка разходка из погребаните градове. Но дали с това действително се изчерпва броят на погребаните градове? Не се ли таят и много други неразкрити селища под някои хълмове, в пясъците на пустинята или сред девствените лесове?

За някои от тях, които са вече проучени, не писахме нищо тук или защото изследванията са твърде нови, за да може да се каже нещо положително за тях, или пък защото в тях не е открито нещо по-съществено, което би могло да ги постави наред с издигнатите древни цивилизации, за които разказахме в тази книга.

Неотдавна френски учени откриха на едно високо плато в Южен Афганистан останките на един почти петхилядолетен град. Неговите здания са почти напълно запазени, а в развалините му са открити гърнчарски изделия и бронзови статуи. Какво ли още ще разкрият

учените в този забравен град и какви ли са били връзките му с останалите древни цивилизации?

В Замбия развалините на Зимбабве се издигат 10 метра над девствените гори. Това са кръгли, много стари крепостни стени, за произхода на които се правят още само догадки. Някои изследователи смятат, че това са останки от библейската страна Офир, други — че са търговски клонове на финикийците, или пък че са строежи на някакъв високо издигнат негърски народ — прадеди на днешното племе банту.

На Великденския остров сред Тихия океан, на разстояние 4000 километра от южноамериканския континент, се издигат огромни издялани от камък статуи, обърнати към морето. И днес още не ни е известно защо са поставени те там. „Говорещите клечици“ с писмени знаци на жителите на Великденския остров са само отчасти разчетени. Какво ли ще разкрият те, когато ни се отдаде напълно да ги дешифрираме? В Камбоджа храмовите развалини на Ангкор се издигат над джунглите — свидетели на някогашна могъща държава. В Аджана (Северна Сирия) сър Ленърд Уули, който разкри царските гробници при Ур, разкопал забравена царска резиденция. В Урарту, Армения, съветски учени работят усилено, за да внесат светлина в мрака на забравеното минало. Напоследък археологът Моортгат е разкопал на един приток на Ефрат в Горна Месопотамия обширните развалини на един град, който през 1500–1400 година пр.н.е. е бил вероятно столица на царството Митани. На върха Серо Галан (6000 метра) в аржентино-чилийската погранична област на Андите през пролетта на 1965 година бяха открити останки от стени, скулптури и малки фигурки, облечени в пъстри дрехи. На тази височина, където въздухът е толкова разреден, че човек едва може да диша, инките са издигнали светилище на бога-слънце. Погребани градове има също и в Германия, например градът на викингите Хайтхабу в Шлезвиг, разкопките на който още не са приключени.

Лопатите на изследователите са извадили много неща изпод земята и техният труд е обогатил нашите познания за най-старата история на човечеството, която се простира с хилядолетия назад в миналото; но въпреки това науката върви все по-напред. И един ден в бъдеще разходката през погребаните градове ще трябва да бъде продължена.

Хронологическа таблица

За по-ранните епохи годините са дадени приблизително

Египет

| пр.н.е. || Старо царство

^ | 2850–2190 | I–VIII династии; столица Мемфис

^ | 2600–2480 | IV династия: Хеопс, Хефрен и др. Пирамиди при

Гиза

^ | 2190–2052 | IX и X династии; граждански войни

^ || Средно царство

^ | 2052–1778 | XI–XII династии

^ | 1778–1670 | XIII–XVI династии

^ | 1670–1570 | Хиксосите владеят Египет

^ || Ново царство

^ | 1610–715 | XVII–XXIV династии; столица Тива

^ | 1524–1502 | Тутмос I и Тутмос II

^ | 1502–1448 | Тутмос III разширява господството на Египет над част от Нубия и до устието на Оронт (Сирия)

^ | 1370–1352 | Аменофис IV (Ехнатон). След него идва зет му

Тутанхамон, съпруг на Нефертити

^ | 1345–1200 | XIX династия

^ | 1301–1234 | Рамзес II

^ | 1296 | Битка при Кадеш

^ | 1090–945 | XXI династия

^ | 525 | Персийският цар Камбиз завладява Египет

^ | 332 | Александър Велики завладява Египет

| н.е. | 1922/23 | Хауърд Картър открива гробницата на Тутанхамон

Месопотамия

| пр.н.е. || Шумер и Акад

^ | 2500 | I период на Ур (царски гробници)

^ | 2350 | Акадско царство

^ | 2050 | III период на Ур — цар Урнаму

^ | 2046–1998 | цар Шулки

- |^ || Вавилон
- |^ | 1830–1530 | Аморитска династия
- |^ | 1728–1686 | Хамурапи
- |^ || Асирия
- |^ | ок. 1300 | Ададнирари I
- |^ | 1116–1078 | Тиглатпаласар I
- |^ | 911–890 | Ададнирари II
- |^ | 884–859 | Ашурназирпал II
- |^ | 858–824 | Салманасар III (обелиски)
- |^ | 823–811 | Шамшиадад V
- |^ | 809–782 | Ададнирари III
- |^ | 806 | Шамурапат (Семирамида)
- |^ | 745–727 | Тиглатпаласар III
- |^ | 726–722 | Салманасар V
- |^ | 722–705 | Саргон II
- |^ | 705–681 | Санхериб безуспешно обсажда Ерусалим
- |^ | 689 | Санхериб разрушава Вавилон
- |^ | 680–669 | Асархадон покорява Египет
- |^ | 668–626 | Ашурбанипал
- |^ | 612 | Мидийският цар Киаксар разрушава Ашур
- |^ | 606 | Вавилонският цар Набопаласар, съюзен с мидийския цар

Киаксар, превзема Ниневия. Разпадане на асирийското царство

- |^ || Вавилон
- |^ | 623–538 | Нововавилонско царство
- |^ | 625–604 | Набополасар откъсва Вавилон от Асирия
- |^ | 605–561 | Навуходоносор II
- |^ | 538 | Превземане на Вавилон от персите
- |^ | 538–331 | Вавилон — персийска провинция
- |^ | 558–529 | Кир
- |^ | 529–522 | Камбиз
- |^ | 521–485 | Дарий I
- |^ | 485–465 | Ксеркс
- |^ | 336–323 | Александър Велики
- |^ | 331 | Александър Велики превзема Вавилон
- |^ | 327–323 | Походът на Александър към Индия
- |^ | 323 | Александър умира във Вавилон

- |^ | 321–64 | Селевкидите в Сирия
- |^ | 64 | Сирия става римска провинция
- | н.е. | ок. 1850 | Бота и Лейърд правят разкопки в Северна

Месопотамия

- |^ | 1897 | Колдуей прави разкопки във Вавилон
- |^ | 1910 | Андре изследва Ашур
- |^ | 1922 | Уули разкопава Ур

Хорезм

| пр.н.е. | XIII век | За първи път се споменава в исторически документи

- |^ | VIII–VI век | Строеж на напоителни системи
- |^ | 530 | Първи поход на персийския цар Кир срещу Хорезм
- |^ | 517 | Първи поход на персийския цар Дарий срещу Хорезм
- |^ | 512 | Втори поход на Дарий срещу Хорезм
- |^ | 206–165 | Хунски нахлувания
- | н.е. | 15–52 | Кушански период
- |^ | 293 | Господство на афрегидите
- |^ | V век | Царство на хепталитите
- |^ | ок. 560 | Нахлуване на турците
- |^ | ок. 660 | Напредване на китайците до Средна Азия
- |^ | ок. 712 | Арабите
- |^ | ок. 1044 | Турците завладяват Хорезм
- |^ | ок. 1218 | Чингиз хан нахлува в Хорезм
- |^ | 1231 | Краят на царство Хорезм

Хети

- | пр.н.е. | ок. 1570 | Цар Лабарна обединява градовете-държави
- |^ | ок. 1530 | Мурзил I
- |^ | 1315–1290 | Мутавал
- |^ | 1296 | Битка при Кадеш
- |^ | 1282–1250 | Хатушил III
- |^ | от ок. 1200 | Разпадане на хетското царство
- | н.е. | 1834 | Тексие открива Хатушаш

- |^ | 1888 | Фон Лушан, Пухщайн и Хуман правят разкопки в Сирия
- |^ | 1906 | Винклер открива държавния архив на хетите
- |^ | 1917 | Хрозни разчита хетското клинообразно писмо

Крит

- | пр.н.е. | ок. 2500 | Ранноминойска култура
- |^ | след 2000 | Средноминойска култура. Дворци, градове, куполни гробници
- |^ | 1600–1400 | Късноминойска култура. Връзки с Египет
- |^ | ок. 1600 | Дорийци завоюват Крит
- | н.е. | от 1894 | Евънс разкрива Кноския дворец

Гърция

- | пр.н.е. | ок. 1660 | Образуване на ахейски държави. Крепости Микена, Тиринт
- |^ | ок. 1200 | Разрушаване на Троя
- | н.е. | 1868 | Шлиман изследва Итака, Троя, Микена, Тиринт

Рим

- | пр.н.е. | 27–13 н.е. | Октавиан Август
- | н.е. | 9 | Битка в Тевтобургската гора
- |^ | 54–68 | Нерон
- |^ | 63 | Изригване на Везувий
- |^ | 69–79 | Веспасиан
- |^ | 79–81 | Тит
- |^ | 79 | Изригване на Везувий
- |^ | 1719 | Първи находки в Херкулан
- |^ | 1748 | Разкриване на Помпей
- |^ | 1860 | Систематични разкопки под ръководството на Фиорелли

Америка

- | н.е. | ! Средна Америка ! Мексико ! Южна Америка

|^|^|_Маи_|

|^|ок. 200| Ранен период| Ранни култури|

|^|ок. 800| Среден период|_Толтеки_|_Инки_|

|^|ок. 1100||| Ранен период

|^|ок. 1400| Късен период|_Ацтеки_| Късен период

|^|1519–1521||| Кортес завладява Мексико

|^|1529–1530||| Писаро завладява Перу

|^|1839||| Стивънс започва изследвания в Гватемала